

הרב חיים אליעזר אשכנזי

מח"ס: הלכות ליל הסדר, טעמי השלחן

מונטריאול קנדה

צרור הערות לקורותיהם של רבינו אהרן הלוי מברצלונה וחכמי הדור שנכניבתו*

נדידתו של הרא"ה מברצלונה וחזרה לעירו

בעיצומה של פעילותו בברצלונה שבקטלוניה עוזב הרא"ה את העיר והאיזור. בשנת ה' מ"ה אנו מוצאים אותו מכהן בתפקיד ציבורי כפוסק בקהילת סרגוסה שבחבל ארגון (חבל נוסף בספרד הנמצא מערבית לחבל קטלוניה)¹, ותקנה שהתקין שם הרא"ה נשמרה עוד כמה דורות לאחריו². את המעבר לקהילת סרגוסה מנמקים חוקרים בדרישה מיוחדת מאת המלך (מלך כתר-ארגון ששלט גם על קטלוניה), במטרה להשכין שלום בקהילה הנסערת והמסוכסכת³. עם זאת בשנה הבאה כשעוזב הרא"ה את סרגוסה⁴, הוא אינו חוזר לשבת בעיר מגוריו הותיקה⁵; הוא מתרחק הרבה יותר לכיוון דרום ונוסע עד

* מאפיינים בתורתו ובחיבוריו של הרא"ה, נידונו במאמרי: ישורון-הרא"ה.

מקורות שזיהויים דורש פירוט ואריכות - נכתבו דרך כלל בכינוי מקוצר. פיענוח מלא של הקיצורים מצוי ברשימה המצורפת בסוף המאמר.

1 בער-תולדות עמ' 134 מציין את התאריך: בסוף שנת 1284. מקורו כנראה מפקודת המלך בנושא שנתקבלה בסרגוסה ב-12 בנובמבר 1284, ראה רנייה-ארגון עמ' 224 [1237]. וראה גם עסיס-תור עמ' 313 (ליד הערה 33).

2 שו"ת הריב"ש הוצאת מכון י-ם ח"ב ס' שפח. וראה בעמ' תקנב ראש ד"ה והראו: "והראו לי שטר חתום מתקנות קדומות נעשה זה תשעים שנה, ומזכיר בשטר ההוא בתחלתו שהברורין וכל הקהל תקנו אותן התקנות בעצת רבי אהרן הלוי נ"ר ב"ר יוסף הלוי ז"ל". אגרת זו של הריב"ש נכתבה בשנים 1372-1373 ראה ספר רבי יצחק בר ששת (הרשמן, מוה"ק) עמ' קמט, ואכן כאמור הרא"ה שהה בסרגוסה קרוב לתשעים שנה קודם לכן.

3 וזאת לאחר שהרשב"א והרא"ה כבר עסקו לפי פקודת המלך (כנראה ממקום מושבם ברצלונה) בניסיון ליישוב המצב שם. בער-תולדות החל מעמ' 133.

4 ראה שם, שעם מותו של המלך בשנת 1285 חל מפנה בפוליטיקה הכללית, וכתוצאה גם לירידת קרנם, מהבמה המדינית והעירונית גם יחד, של אותם פריצי עמנו שעסקו במעשי אלמות בעיר, כך נרגעו הרוחות בקהילה.

5 יש לציין שאצל עסיס-תור עמ' 313 ליד הערה 35 מסופר, שבצו המלך מאפריל שנת 1285 (ה' מ"ה) מופנה פקיד ממשלתי בברצלונה להתייעצות עם הרא"ה קודם נקיטת צעדים כנגד בעל שלא שילם תשלומי מזונות לאשתו. לאור זאת יש לפרש שהרא"ה אכן חזר מסרגוסה לעירו אלא שזמן לא ארוך לאחר מכן עזב שוב והפעם לטולידו, כלשונו של ר' יצחק הישראלי שיובא בפנים: "שבא מעיר ברצלונה לטליטלה". מה עוד שמסתבר שהרא"ה שישב תקופה כה קצרה בסרגוסה (תצי שנה

לטולידו שבחבל קסטיליה. כך מספר רבי יצחק הישראלי בספרו יסוד עולם: "ואחריהם בא לטליטלה ר' אהרן הלוי מזרע נשיאים, שבא מעיר ברצלונה לטליטלה בשנת ה' אלפים ומ"ו לעולם, ועמד בה ימים מועטים, ושב לארצו"⁶.

לדברי ר' יצחק הישראלי, גם בטולידו לא ארכה ישיבת הרא"ה זמן רב. אולי מצב לימוד התורה בקסטיליה באותה העת, הרחוק מרמתו בקטלוניה, הכביד עליו את הישיבה שם. תלמידי קסטיליה לא הורגלו בעיון התלמוד (מה שהשתנה רק לאחר ביאת הרא"ה לארץ זו כשני עשורים מאוחר יותר, בשנת ה' ס"ה)⁷, והרא"ה חש שאין באפשרותו לפעול כרצונו וכפי יכולותיו הגדולות. מצוי שיר געגועים שכתב המשורר טודרוס בן יהודה אבולעפיה לרא"ה לאחר עזיבתו של האחרון את טולידו, בשיר מודגש החסך של אישיות בעלת שיעור קומה תורני בעיר בלעדי הרא"ה⁸. ושם במצב המתואר היה הרא"ה בטולידו בודד בתלמודו כמו בכל חיי הרוח שלו⁹. ללא ספק, פטירתו באותה תקופה של רב העיר, המקובל רבי טודרוס ב"ר יוסף הלוי אבולעפיה (בן אחי הרמ"ה), חידדה אף היא את המצב הרוחני הירוד ששרר אצל כלל הציבור בטולידו באותה העת¹⁰.

לכל היותר) הוא הגיע מלכתחילה לתקופה מוגבלת, במטרה לשמש כבורר זמני בעניינים העומדים על הפרק. משום כך כפי התכנית המקורית הוא חזר עם השלמת המשימה לעירו. אולם הרוצה יוכל לפקפק בנכונותה של הידיעה ההיא: בצו המקורי (רנייה-ארגון עמ' 241 תעודה מס' 1333) מדובר על התייעצות עם אהרן לוי יהודי מברצלונה, בעוד שהרא"ה רגיל להקרא במסמכים בשם אהרן בן קלרה (ראה רנייה-ארגון לפי מפתח השמות וכך מציין גם בער-תולדות עמ' 503 הערה 33. אגב: עסיס, לעומתם, נוהג לכנות את הרא"ה ככיוול ע"פ המסמכים בשם אהרן הלוי בן קלרה וכמדומה שלא דק). ראה עוד בסוף המאמר בנספח א.

6 מנוסח מהדורה מאוחרת-מורחבת של יסוד עולם. במהדורה הקצרה אינו מפרט את השנה רק כותב: "וכמו ר' אהרן הלוי מזרע נשיאים, שבא מברצלונה לטליטלה, ועמד בה מעט, ושב לארצו". ראה בכל זה: גלינסקי-הרא"ה עמ' 418-419.

ספר יסוד עולם במהדורה הראשונה שלו (הקצרה?) הושלם בשנת ה' ע. ראה שם עמ' 392 הערה 13. והמהדורה הארוכה נכתבה מן הסתם סמוך לזמן זה.

על מקור נוסף לסיפור ישיבתו של הרא"ה בטולידו, המובא בספרים זכר צדיק ויוחסין, ראה בהמשך המאמר (ליד הערות 47-48).

7 ראה בהרחבה גלינסקי-הרא"ה ש.

8 שם עמ' 402.

9 על חכמי תורה שישבו בטולידו בתקופה ההיא וסביבותיה, ראה בסוף המאמר בנספח ב.
10 לנושא המצב הרוחני של יהודי טולידו בשנות ה' מ', ראה: שו"ת זכרון יהודה לר"י בן הרא"ה, הוצאת מכון י-ם, ס"א, ועוד במצויין במבוא לספר זה עמ' 25 הערה 47; בער-טודרוס; בער-תולדות בכמה מקומות; אילן-טולידו עמ' 78-86. פטירתו של ר' טודרוס ב"ר יוסף אירעה באותה תקופה כך מסופר שם, אולם כנראה שהשנה המדויקת של פטירתו אינה ברורה. ראה בסוף המאמר בנספח ג. על ר' טודרוס ב"ר יוסף, ראה אור החיים לר' חיים מיכל מהד' מוה"ק עמ' 428-429.
קנרפוגל-החינוך, בדברו על ישיבות ספרד בכלל וישיבת טולידו בפרט, כותב (עמ' 100): "שלב ההתפתחות השני מתחיל לאחר מותו של הרמ"ה (1244) עם בואם של רבינו יונה מגירונה ור' משה הכהן מנרבון, ולאחריהם ר' אהרן הלוי (רא"ה)". ע"כ דבריו. בקשר לר' משה הכהן - צ"ל ר' מאיר

ר' יצחק הישראלי כותב, כאמור, שהרא"ה "שב לארצו" כלומר לקטלוגיה¹¹. הימצאותו של הרא"ה בברצלונה בשובו מטולידו עולה גם מצו שנשמר בארכיון המלכותי של ברצלונה. בצו זה מודיע המלך שהוא מחדש את כתב-ההגנה שקיבל הרא"ה מהמלך-האב, כשהוא מצרף לכתב-ההגנה כמה מבני משפחתו של הרא"ה. הצו הונפק בברצלונה באמצע החורף של שנת ה' נ"א¹².

*

הכהן, ובאשר לרא"ה - לא דק בענין פעילותו בישיבה, כפי שמשמע במקור הדברים בספר יסוד עולם שהובא אצל גלינסקי-הרא"ש עמ' 418-419. ואגב: בקריאת הדברים במקורם עולה תמונה הפוכה מכל מה שמתאר קנרפוגל: הישיבה בטולידו פעילותה היתה תלויה לגמרי בגדולי התורה שהרביצו בה תורה, ובהעדרם - מצב הלימוד לא היה חשוב שיש מה לספר אודותו. וראה גלינסקי-הרא"ש שהרחיב בזה.

11 מצוי שיר נוסף מאת המשורר טודרוס בן יהודה ותוכנו דברי פרידה מהרשב"א והרא"ה, הוא נכתב, יש לשער, עקב עזיבת המשורר את העיר ברצלונה. לפי ניתוחו של בער-טודרוס (בפרט בעמ' 45), כתיבתו של השיר אירעה בתקופת התעוררות התשובה של כותבו שהגיעה כתוצאה מגזירות טולידו של שנת 1281 (ה' מ"א), גזירות אלו הביאו את המשורר לנדוד מטולידו לחלקים אחרים של ספרד כמו לקטלוגיה בכלל ולברצלונה בפרט, ובמהלכם נכתב השיר. בדומה, שיר הגעגועים לרא"ה בעוזבו את טולידו (שהוזכר בפנים) נכתב גם הוא כמובן בתקופה זו של התשובה (ראה בער-טודרוס עמ' 44 בסופו).

כעת יש לברר את סדר כתיבת שני שירים אלו: לפי סדר הבאות השירים בקובץ כמו ממהלך דבריו של בער, עולה, שהשיר המופנה לרא"ה, שנכתב עקב עזיבתו של האחרון את טולידו, קדם לשיר שנכתב לרשב"א והרא"ה בברצלונה, אם כך יש לפנינו אישור כי הרא"ה בשובו מטולידו הוא חי בברצלונה. אלא שמתאור המאורעות אצל בער משתמע, שהמשורר לא נשאר בטולידו עירו זמן רב לאחר תחילת הגזירות בשנת ה' מ"א, כמו ברציפות עד שנת מ"ו (שנת הגעת הרא"ה לטולידו לפי ספר יסוד עולם) ולאחריה, ומשנודד המשורר מטולידו לרחבי ספרד נתחבר הרי השיר כלפי הרשב"א והרא"ה בברצלונה. כמדומה שגלינסקי-הרא"ש עמ' 402 אכן מפרש, שמעבר המשורר לברצלונה קדם לכתיבת השיר כלפי הרא"ה בטולידו (אליה חזר המשורר בזמן כל שהוא, ראה בער-טודרוס עמ' 46). וראה גם בער-תולדות עמ' 77-82.

12 רנייה-ארגון עמ' 403 תעודה מס' 2290 וכך נכתב בה [כאן בתרגום מצרפתית. ההוספות בסוגריים הם הסברים משלי וגם סימני הפיסוק הם משלי]: דון-פדרו-הבן [המלך אלפונסו השלישי] מודיע לכל פקידיו ונתיניו, שהמלך אביו קיבל תחת הדרכתו וחסותו את אהרן בן קלרה, יהודי מברצלונה, [וכן] שגם הוא [המלך-הבן] קיבל [תחת אחריותו] את הגנתו של אהרן, [וכן?] בונגשת, [וכן] בנו של בונגשת המוזכר זה עתה, הצמוד אליו כמתרגם, וכמו כן את בונגשת הנוסף אחיינו של אהרן. ע"כ. תאריך התעודה הוא 11 לינואר 1291.

יתכן שבונגשת הוא תירגום של השם בנבנשתי, שם שנמשך במשפחה משמו של אבי אביו של הרא"ה (ראה בהקדמת ספר בדק הבית: אמר אהרן הלוי בר' יוסף בר' בנבנשתי). לפי זה ניתן להעריך שבונגשת הראשון המוזכר בתעודה אף הוא ממשפחת הרא"ה (אחיו? בנו?). לזיהוי מפורט יותר של בני המשפחה המוזכרים, ראה בסוף המאמר בנספח ד.

סיבת הנפקת המסמך המדובר בעת ההיא דוקא - אינה ברורה. עסיס-תור עמ' 313 ליד הערה 34 מפרש שהמסמך הונפק לצורך נסיעה בטוחה, אלא שתיאור זה אינו מרומו במסמך עצמו (אולי הוא למד זאת מהשוואה למסמכים אחרים עם הוראה דומה). ניתן להציע הסבר שונה והוא, שבעת ההיא בדיוק חזר הרא"ה לקטלוגיה משהייתו בקסטיליה (עם בני משפחתו?), ומשום כך הוצרכו אז לחידוש

זמן חיבורו של ספר בדק הבית

מבין חיבוריו הרבים של הרא"ה, ספר בדק הבית הוא שפירסמו לדורות יותר מכל. בדורות הקרובים לחי הרא"ה היתה השפעה רבה לספרי חידושי התלמוד, עובדה זו עולה מן הספרים שנתחברו באותה התקופה הרגילים לצטט מחידושי הרא"ה¹³, אלא שלדורות המאוחרים יותר הגיעו חידושי התלמוד של הרא"ה בעיקר כשהם מובלעים בתוך ספרי המחברים הבאים, לעתים צוטטו חידושי בשמו ויותר מכך שלא בשמו, אך מעט מחידושי הרא"ה נלמדו באותם המאות במתכונת המקורית¹⁴. ספר בדק הבית הוא זה שנשא בראש את שמו של הרא"ה בבית המדרש לאורך מאות רבות של שנים¹⁵. אף כיום שנדפסו חידושי הרא"ה במתכונת המקורית שלהם למספר מסכתות, הרי שספר בדק הבית עדיין החיבור הבולט ביותר מבין ספריו של הרא"ה, כדרך העולם שספרי הלכה מפורסמים יותר מספרי חידושים. חשוב במיוחד לברר היכן ובאיזו תקופה נתחבר הספר.

בהקדמתו לבית שביעי מתוך ספרו זה כותב הרא"ה¹⁶: "על כן אחרי אשר זקנתי ושבתי¹⁷ ונפקחו עיני לראות קדושת הבית הזה¹⁸, גדל חפצי מאד בראותי דברי החכם

כתב הזכויות שלהם. ראה על כך בהמשך המאמר בפרק: דברי הספר יוחסין וכו'.

לא אמנע מלהעיר: עסיס-תור עמ' 312 ליד הערה 27 מספר עוד על סיכסוך בענייני נישואין שהופנה מאת המלך לרשב"א והרא"ה באוקטובר 1289 (ה' נ'). עסיס אף משתמש לענין זה בשמו של הרא"ה בדומה לנהוג במסמכים של המלך (הוא כותב: אהרון הלוי בן קלרה, ראה לעיל הערה 5). אבל באמת במקור (המצויין אצל עסיס בהערה 27; רנייה-ארגון עמ' 359 תעודה מס' 2022) מצויים דברים שונים לגמרי: המלך מודיע לשני יהודים בברצלונה, שלמה (בן?) אביסאן (Abician) ואהרן ריאקלטו (Riyclatu), אודות תהליך משפטי המתנהל בקשר ליהודים אחרים וענינו הוא ערעור על נישואין שלא היו כהלכה לפי דיני ישראל. לא ברורה שם הסיבה שהמלך נזקק לשלמה ואהרן, בכל אופן השמות עם הכינויים אינם מלמדים שמדובר ברשב"א והרא"ה. הרא"ה נקרא במסמכים כאמור בשם אהרן בן קלרה, ואילו הרשב"א נקרא בצוים אחרים שלמה בן אברהם (או: בן אדרת), ראה רנייה-ארגון במפתח השמות עמ' 696 בסופו.

13 ראה ישרון-הרא"ה עמ' תתקמו.

14 לדוגמא, מעת שעברו ללמוד בספרים מודפסים, במהלך המחצית השניה של המאה השלישית לאלף הנוכחי, ועד קרוב לסופה של המאה השישית, היו ידועים ללומדים חידושי הרא"ה בסגנון המקורי שלהם - למסכתות כתובות וב"ב בלבד, וגם אלו מתוך אותם קטעים שנכללו בספרי השיטה מקובצת על המסכתות המוזכרות. להוציא הדפסה אחת של חידושי הרא"ה כתובות לעצמם בפראג תפ"ב.

15 ניתן כמובן לציין את ספר החינוך כמי שפירסם את שמו של הרא"ה לאורך הדורות, אלא שלמעשה מדובר כידוע ביחוס מוטעה לרא"ה.

16 ספר תורת הבית לרשב"א מהד' מוה"ק כרך ג טור ו.

17 ע"פ שמואל-א יב ב: "ואני זקנתי ושבתי", יש לציין שאצל שמואל הנביא רק "קפצה עליו זקנה", עיי"ש במפרשים מתענית ה ע"ב. מסתבר שהרא"ה בחר להסמיק את מצבו לדברי שמואל הנביא, מחמת המשותף ביניהם בהיות שניהם לויים.

18 דיני טהרה של הבית היהודי.

הזה¹⁹ - לבא אל ביתו ולהכנס לפני לפנים בחדרי משכיתו" כו' וכך הוא חיבר את הערותיו לבית הנשים. אין בידנו ידיעות האם ספר בדק הבית נתחבר כולו ע"י הרא"ה בתקופת זמן אחת, או שמא ההקדמה הנפרדת לבית הנשים מלמדת שבית זה נתחבר בנפרד ומאוחר לשאר הספר. הרושם הוא, שספר משמרת הבית, שנכתב ע"י הרשב"א כתגובה לבדק הבית, נתחבר כנראה כולו ברצף אחד (כפי שהרשב"א לא כתב הקדמה מיוחדת לחלק בית הנשים של ספר זה), ולכן נניח שאף ספר בדק הבית כן. כעת נבדוק האם יתכן שהרא"ה כתבו קודם נסיעותיו לארגון ולקסטיליה. אין לנו ידיעות על גילו של הרא"ה בתקופות הפעילות של חייו, ולא ניתן לשלול שמקודם שנת ה' מ"ה (עת עזיבתו לסרגוסה) הגיע הרא"ה לגיל שישים ומעלה, ולזה כוונתו ב"זקנתי ושבתתי" (גם אם לפי המשנה באבות סופ"ה ה"שיבה" היא בגיל שבעים)²⁰. יהיו בודאי מי שיטענו, שבהיותו במצב כפי שהוא מתארו ("זקנתי ושבתתי"), קשה להעריך שהרא"ה יצא למסע ארוך לטולידו, ועוד כשש שנים לאחריו כן²¹ - למסע חזרה. קל יותר להניח שספר זה נתחבר בטולידו או שרק לאחר שובו של הרא"ה לברצלונה²².

*

מרבין תורה במונטפלייר בשנת ה' אלפים ס': הרא"ה או שמא רבינו דוד בן ראובן

המסקנה האמורה על שובו של הרא"ה לאחר עזיבתו את טולידו לברצלונה עירו, יש בה להשליך על פתרונם הראוי של מספר שאלות נוספות בחקר תולדות הראשונים. ראשית נזכיר את דברי רבינו מנחם המאירי בסוף פתיחתו לפירוש מסכת אבות²³:

"וכן בקטלוגיניא אחר הרב הנשיא אלברצלוני, שמענו שמע רבי יונה, ושמע הרב הגדול ר' משה בר' נחמן ז"ל כו'. ועוד אתנו מחשובי תלמידיהם שני

19 הרשב"א בספרו תורת הבית.

20 בכל אופן, בהתחשב בנסיעותיו של הרא"ה בשנים המזכורות (כולל מאוחר יותר בשנת ה' נ"א בחזרתו מטולידו לברצלונה, ראה במצויין בהערה הבאה), יש להעריך שהרא"ה נולד לא (זמן משמעותי) קודם שנת ד' תתק"פ. וראה דיון להלן הערה 102 על הגבול העליון בהערכת שנת לידתו של הרא"ה.

21 החשבון של שש שנים - לפי הנכתב בהמשך המאמר בפרק: דברי הספר יוחסין וכו'.

22 כאשר נמצא אולי את שנת חיבורו של ספר תורת הבית, ונרצה ללמוד ממנו משהו על עת חיבורם של ספרי ההמשך - יהי' עלינו לשים לב לדברי הרשב"א בהקדמתו למשמרת הבית (מהד' מוה"ק ח"א הקדמות עמ' יב): "זה ימים חובר ספר באיסור והתר הוא אשר קראו מחברו תורת הבית, וכבר זמן רב נעשו דבריו עברו ים מצפון ומים, והמלאכה הייתה דיים. ועתה עמד אחד וכו' ונסב על הבית ויערב לחכו לתפוס עליו" וכו'. היינו שחלף זמן רב מחיבור תורת הבית עד שנתחבר הבדק הבית.

עוד חשוב להדגיש כי ספר משמרת הבית נתחבר ע"י הרשב"א עדיין בחיי הרא"ה, כך משמע בהקדמת הרשב"א לספרו ובדבריו לאורך הספר. ראה בהמשך על זמן פטירתו המשוער של הרא"ה.

23 סדר-הקבלה עמ' 141-143.

המאורות הגדולים, הא' הרב הגדול גפן אדרת הרב ר' שלמה ברצלוני בכה"ר אברהם אדרת וכו'. והרב ר' אהרן הלוי ג"כ ואחרים עמהם. וכן היום בגבולותינו מרביץ תורה במונפשליר ויתר סביבותיה. עד אשר הגיע הזמן עלינו אנחנו היום, שהושלמו מן השנים ה' אלפים וס"ו וכו'.

מיהו ה"מרביץ תורה במונפשליר" בשנת ה' ס' המדובר? בעבר הציעו לפרש תיבות אלו על הרא"ה המוזכר אחרון בשמו. המאירי, להבנתם, מספר על הרא"ה המרביץ תורה בפרובנס ארצו של הכותב²⁴. גם כותבי תולדות הרא"ה מתוך אנשי בית המדרש מקבלים בדרך כלל פירוש זה בדברי המאירי²⁵. אלא שלאחרונה היו מי שדחו הצעה זו, לדעתם מדובר בחכם נוסף ("ואחרים עמהם") שהיה תלמידם של רבינו יונה או הרמב"ן ושמו לא נתפרט (או שמה נשמט בהעתקתו)²⁶. כאמור, הידיעות בפי ר"י הישראלי היו, שהרא"ה ישב בקטלוניה סביב אמצע המאה למנין שלנו (וכך גם עולה מן הצו המוזכר) ויש בכך סיוע מעט להבנת האחרונים²⁷.

24 גרין-תולדות עמ' 148 ושם בהערה. בעקבות דבריו נכללו תולדות הרא"ה בספרי החוקרים מסוף המאה ה-19 העוסקים ברבני צרפת, ראה: רנאן-רבנים עמ' 524, 544; גרוס-גליה עמ' 329-330. לא זו אלא: רנאן בספר אחר שלו מונה את הרא"ה כחבר בית הדין במונטפשייר באותו דור וזאת על פי ציטוט מספר ארחות חיים. ראה רנאן-מחברים עמ' 122 [468]. הוא לא ציטט נכון, אלא ר' אהרן לא מוזכר בתוך רשימת חכמי ההר המוזכרים בארחות חיים. כך כבר בכה"י שעל פיו ציטט רנאן הוא כ"י ישיבה-אוני' נ"י. 1367 דף 275א (דף 283 לפי מספרי העמודים הדיגיטלים שבאתר כתוב, עמ' שמאלי); ספר ארחות חיים ח"ב מהד' שלעזינגער עמ' 637, השלמות לעמ' 604: "וכן נמי הורו חכמי ההר" כו'. גם שד"ל בקובץ מגד ירחים שאותו מזכיר רנאן - העתיק כראוי, ראה באתר הסה"ל ב"ם: מגד ירחים: ... מחקריי, למודיי, מודתיי, הגיוניי, מוסריי, מליצה וישר .. / [בעריכת] יוסף כהן צדק - קובץ דיגיטלי דף 15 עמ' שמאלי.

25 מהדירים במבואות לחידושי הרא"ה על מסכתות, וגם בספרים תורניים נוספים, חוזרים על הבנה זו. בעקבותי נוהגים לציין לעתים בסתם את מועד פטירת הרא"ה בשנת ה' ס' (אלא שיש שמספרים על שתי דעות שישנם בנושא זה, ראה להלן הערה 53).

26 הרב שלמה זלמן הבלין, סדר-הקבלה עמ' 143 הערה תרלו וכן בעמ' 222 בהערה. וראה עוד בדברי ר"ד ספטימוס שם בעמ' 238 (אגב: ר' יהודה אבן זבארה ששמו הוזכר שם כדוגמא למהגר סביב אותו זמן מקטלוניה לפרובנס - פקע שמו לאחרונה בפרסום ספרו 'מכתב תחייה' אודות תחיית המתים, ראה גורפינקל-חיבורים).

בנושא זיקתו לכאורה של הרא"ה לפרובנס, ראה עוד בסוף המאמר בנספח ה: פרפיניאן - מקום מושבם של משפחת הרא"ה? על זיקה אפשרית בתורתו של הרא"ה לתורת פרובנס, ראה ישורון-הרא"ה עמ' תתקלד-תתקלח.

27 סיוע כל-שהוא נוסף ישנו מתשובת רבי מרדכי קמחי בן הדור מפרובנס, על תולדותיו ראה: רוט-חכמי עמ' 150-159. תשובת ר"מ קמחי נדפסה בספר מאורות הראשונים חלק ראשון, הוצאת מכון י-ם, ס' סו, היא נכתבה לרבי קלוימוס הנשיא מנרבונה וכך נאמר בה (עמ' רמה בסופו): "שאלת אלי כי פעם אחת היה מעשה בקטלונא כו' והיה לשם הרב ר' אהרן הלוי הידוע בברצלונא" כו', סגנון זה מלמד לכאורה שהן הכותב והן הנמען לא הכירו את הרא"ה כבן ארצם-פרובנס באותה העת. אם כי איננו יודעים את זמנה המדויק של כתיבת התשובה. לכן הרוצה יוכל להתעקש ולפרש שהרא"ה הגיע לפרובנס רק לקראת שנת ה' ס' (התאריך המוזכר בדברי המאירי) והיה זה מאוחר לכתיבת

דברי המאירי יתכן לפרשם אודות תלמיד מובהק נוסף של הרמב"ן המוכר לנו גם הוא. רבינו דוד ב"ר ראובן תלמיד הרמב"ן ידוע בספרי חידושי למסכתות פסחים וסנהדרין ששרדו²⁸. והנה בשו"ת הרשב"א מצויות תשובות שהופנו לחכם בשם ר' דוד ב"ר ראובן היושב במונטפשליר²⁹, וכבר היו מי שזיהו את הנמען של הרשב"א עם מפרש המסכתות

תשובת ר"מ קמחי. מתוכן התשובה ניתן להבין שהיא נכתבה בעת שר"מ קמחי ישב בקרפנטרץ (ראה רוט-חכמי עמ' 153) כדבריו כלפי השואל (בראש העמ'): "כל שכן וכל דכן בחרת במקצה בקצה הארץ יותר מן המוכן אבירי ארצנו היושבים עלי כן", מה שמתאים לקרפנטרץ שנמצאת בעבר הנהר רחוקה מנרבונה מושב שואל השאלה. והנה מתולדותיו של ר"מ קמחי הידועות לנו ניתן לשער שהוא ישב בקרפנטרץ כבר שנים לא מעטות לפני שנת ה' ס'. תודתי לר"ד ר' פנחס רוט שיחי' על שהפנה אותי לתשובה ההיא וסייע בידי בעיון בה. וראה כעת בנושא תשובה זו רוט-הנשיא.

28 הסקירה המקיפה והמדויקת ביותר על תולדותיו ודרכי לימודו של רבינו דוד היא, זו של שושנה-מבוא. הרב שושנה מצא בדברי הר"ן כשהוא מצטט מחידושי ר"ד למס' פסחים - כי שם אביו של רבינו דוד היה ר' ראובן. בפרט זה קדם לו אוצר הגדולים ח"ג עמ' קטו אות עג שעמד גם הוא על שם אביו של ר' דוד, ע"פ איזכור בר"ן על הרי"ף תענית סוף פ"ג המביא מפירוש "החכם הכולל רבי דוד ברבי ראובן ז"ל".

בדומה לדברי הר"ן תענית פ"ג המוזכרים, מביאים שהר"ן שם בפ"ד (דף ט ע"ב מדפי הרי"ף הישנים) מצטט שוב: "החכם הכולל ר' יהודה בר' ראובן כתב" כו', ומציעים לתקן לר' דוד. ראה אוצר הגדולים ח"ד עמ' סג-סד אות קנ; הרב יעקב חיים סופר, מקבציאל קובץ חידושי תורה, ישיבת אהבת שלום, כך ל"ה (תשרי תשס"ט), עמ' תרמ. וראה לאחרונה: הרב אליהו ליכטנשטיין, חידושי הר"ן מסכת עבודה זרה, הוצאת מוה"ק, מבוא עמ' 10 הערה 30, שכך אכן מצוי בכ"י של פירוש ההלכות לר"ן תענית ושם בשני המקומות (בפ"ג ובפ"ד): "החכם הגדול". בגמ' מהדורת עוז והדר (רי"ף תענית עמ' כא ו-כג בסופם) לא תיקנו זאת וחבל.

29 ח"א סי' שג-שסה. הם נכתבו כתגובה להערות השואל על פירושי הרמב"ן על התורה. עפ"ז, בשו"ת הרשב"א מהדורת מכון י-ם החדשות מכת"י ריש סי' כד בהערה, מציע ביחס לתשובה ההיא העוסקת גם היא בענייני פירוש הרמב"ן על התורה, שנכתבה אל הרדב"ר ממונטפשליר. קדם לו בסיני כךך המאה (תשמ"ז) כךך ב עמ' תשכז. (להעיר: בתשובות הרשב"א מהדורת מוה"ק חלק ראשון כךך א עמ' יז בהערות ד"ה זה, כותב המהדיר רח"ז דימיטובסקי, "השואל בתשובה סי' כד המדוברת היה בעברו תלמידו של הרשב"א (ע"כ), אך לאמור כאן בהמשך בפנים הוא היה תלמידו של הרמב"ן דוקא, המניע של המהדיר לקביעתו הנ"ל גם הוא אינו ברור לי). ליפשיץ-מוריה עמ' פז-פח, מציע לייחס תשובות רשב"א נוספות - שנכתבו לרדב"ר ממונטפשליר, ומטעמים שונים, אך אין לדבריו בסיס לדעתי. וראה הצעה נוספת אצל: יעקב זוסמן, ושוב לירושלמי נזיקין, מחקרי תלמוד א (תשנ"ן), עמ' 117.

מר' דוד ב"ר ראובן מן ההר (מונטפשליר) שרדו בכתבי יד שני פסקים בענייני איסור והיתר, שנאמרו על ידו בעקבות מעשים שאירעו בעירו. בא' מהם, בענין שרץ שנמצא במחבת, הוא מתווכח עם ר' אברהם, מסתבר: ר' אברהם מן ההר הידוע בפירושי למסכתות. הפסק השני עוסק במגע גוי בחבית יין, וגם בו נחלקו חכמי העיר, רדב"ר השיב בכתב והוא מצטט שם תשובת הראב"ד. ראה בכל זה: רוט-חכמי עמ' 137-138, 197 ואילך. המעשים-פסקים אלו ועוד מיועדים להתפרסם ע"י ר' פנחס רוט בקבץ על יד העתידי.

בן הדור הנקרא באותו השם, באם ההשוואה נכונה הרי שקיימת אפשרות לפרש את דברי המאירי אודות רבינו דוד תלמידו של הרמב"ן שישב במונטפסלייר³⁰.

30 אוצר הגדולים ח"ג (הנ"ל הערה 27) הציע לזהות את הרדב"ר בעל החידושים עם הנמען באותו השם בתשובות הרשב"א. וליפשיץ-מוריה עמ' פה-פו, פירש על פי זה בדברי פתיחת המאירי לפירוש אבות שכוונתו לרבינו דוד.

ההשוואה מתחזקת לפי המובא אצל שושנה-מבוא עמ' 26, שרבינו דוד תלמידו של הרמב"ן בחידושי לפסחים מתבטא בהערכה רבה כלפי הרשב"א, ומתאים להצעה שהוא שלח אליו שאלות. כמו כן מן הכינוי הזה "החכם" לגבי הר"ד הנמצא הן בכתבת הרשב"א בכותרת לתשובותיו לרדב"ר (ראש סי' שסג): "תשובות שהשבתי לחכם רבי דוד בר ראובן ז"ל ממדינת מונפסלייר", הן בדברי הר"ן פסחים ותענית כשמצטט מחידושי הר"ד (לעיל הערה 28). יתכן עוד שאף הרשב"א עצמו כשהוא מתייחס לבעל החידושים הוא משתמש בכינוי זה: בשו"ת ח"א סי' תעד "ואמרת שראית לחכם רבי דוד ז"ל בענין היה שם מקום גבוה עשרה" כו', ומציעים שגם שם הכוונה לחידושי רדב"ר האבודים על מסכת ברכות, ראה: אוצר הגדולים שם; ליפשיץ-מוריה עמ' פו. על חידושי רבינו דוד האבודים על מסכת ברכות, ראה שושנה-מבוא ראש עמ' 26. [ישנה אפשרות, אם כי בסבירות לא גבוהה, שבתשובת הרשב"א האחרונה מדובר דוקא על תורתו של רבינו דוד בן לוי בספרו המכתם על מסכת ברכות, בספר המכתם שלפנינו נחסרו החידושים סביב השורה ההיא בגמ', ראה ספר המכתם מהדורת אהבת שלום ברכות עמ' לו מדפי הספר].

יצוין, שכאמור בהערה 29, תשובות הרשב"א אל הרדב"ר נכתבו כתגובה להערות השואל על פירושי הרמב"ן על התורה, וגם זה מחזק את ההשערה שהשואל רדב"ר הרי הוא הרדב"ר תלמיד הרמב"ן. חשוב להדגיש עוד, כי הרושם שעולה מספרי חידושי רבינו דוד הוא, שהמחבר היה חכם ספרדי-קטלוני מובהק (ואכ"מ), כעמיתו, גדולי תלמידי הרמב"ן, הרשב"א והרא"ה. לפיכך יש לשער שמונטפסלייר שברובנס נעשתה למקומו באיזה שהוא זמן רק בעיצומם של חייו (אם נקבל שמדובר אכן בחכם אחד). ליפשיץ-מוריה עמ' פו מביא מלשון רבינו דוד בחידושי: "כך היא הגירסא בספרים שלנו וגם בספרי ספרד" - ולומד מכך שמקומו של הר"ד בעצמו לא היה ספרד אלא פרובנס. אולם אין בדבריו כלום, מצוי שחכמי קטלוניה מכנים בשם "ספרי ספרד" את נוסחאות הספרים שמוצאם משאר חלקי ספרד דוקא. עד שהרמב"ן כותב במלחמות סוף ברכות: "אבל ספרי ספרד יותר נאמנים מספרינו", ובחולין פ"ג (יב ע"א מדפי הרי"ף הישנים): "הספרים המוגהים הבאים מספרד", ועוד רבים כאלו. (מראי מקומות לבירורים בענין זה, נמצאים אצל יהלום-גירונה עמ' 3 הערה 18. וראה לאחרונה דברי הרב אהרן גבאי: המעיין, גיליון 232, טבת תש"פ [סב], עמ' 109 אות יא). לכל היותר, רבינו דוד תפס את לשון מורו הרמב"ן, ותו לא.

בפרובנס חי בדור שלפני כן רבי ראובן ב"ר חיים, הידוע כרבו המובהק של רבי מנחם המאירי, ראה אודותיו בהרחבה: ספר המנוחה, מוה"ק תשל"ל, מבוא עמ' 24-28; רוט-חכמי עמ' 93-101; רוט-רדב"ח. באם נחשוב את הרדב"ר מן ההר (הידוע מתשובות הרשב"א) כמי שמוצאו מפרובנס, לא מן הנמנע שהוא היה בנו של ר' ראובן הנ"ל. אך כאמור, באם הוא זהה עם בעל החידושים הרי שמוצאו היה כפי הנראה קטלוניה.

[חכם-תלמודי פרובנס נוסף בשם ר' ראובן, חי אף הוא סביב לאותה תקופה, שמו היה ר' ראובן ב"ר יצחק, ראה: רוט-חכמי עמ' 55 הערה 156 ועמ' 95 הערה 153; רוט-רדב"ח עמ' 374 הערה 14. אלא שאם הוא זהה לפייטן המפורסם בעל אותו השם (ראה הדיון שם) - הרי שיש להחשיבו לכל המוקדם כבן גילו של הרדב"ר, כיון שהתחינות שחוברו על ידי הפייטן לימי שני וחמישי, בהן עיקר פירסומו לדורות, עומדות תחת רושם תלאות גירוש צרפת ופרובנס של שנת ה' ס"ו, ראה: בר-תקוה-סוגות עמ' 59].

תן דעתך, שדברי המאירי והצורך בפירושה מחזקים את האפשרות של זיהויו של רדב"ר ממונטפסלייר עם החכם בעל אותו השם, הנודע כבעל החידושים. אך זה לאחר שסילקנו את האפשרות שהאישיות הנעלמת בדברי המאירי היא הרא"ה.

עם זאת, יש בדברי הרב המאירי בקטע המוזכר ללמדנו פרט חשוב בתולדות הרא"ה: "ועוד אתנו מחשובי תלמידיהם שני המאורות הגדולים, הא' הרב הגדול גפן אדרת הרב ר' שלמה ברצלוני בכהה"ר אברהם אדרת וכו'. והרב ר' אהרן הלוי ג"כ כו'. עד אשר הגיע הזמן עלינו אנחנו היום, שהושלמו מן השנים ה' אלפים וס'". יושם לב שתובת "אתנו" מתארת את הרשב"א (שבודאי הי' אז בחיים) והרא"ה בחדא מחתא, ולמדנו שהרא"ה הי' עדיין בחיים בשנת ה' ס'.

*

זמן פטירתם של הרא"ה ורבינו דוד

באשר לגבול שנות פעילותם של הרא"ה בברצלונה והרדב"ר ממונטפסלייר, אין בידינו ידיעה ברורה, אף כי איננו מגשים באפילה גמורה: בפולמוס על לימוד החכמות וספרי היונים, שנתרחש בשנות ה' ס"ג-ס"ה, ושחכמי ברצלונה ומונטפסלייר היו מן הדוברים הראשיים בענייניו³¹, אין קולם של הרא"ה ושל הרדב"ר נשמע³².

דברים דומים עולים ממקור נוסף: חכם בשם ר' קלונימוס בן קלונימוס סבב בשנות ה' ס"ה-ס"ו (תאריך משוער) בקהילות פרוונס, ובמכתב שכתבו לאחר מכן כשהוא חונה בברצלונה, הוא מתאר את חכמי פרוונס שהכירם מקרוב ואף אינו נמנע מלספר על אישים בולטים בברצלונה מקום ישיבתו כעת. רבי דוד והרא"ה אינם מוזכרים במכתב זה³³. יש להסיק, לפיכך, שבתוך העשור השביעי של המאה וקרוב לתחילתו, כבר נתבקשו שני רבותינו אלו לישיבה של מעלה³⁴. לסיכום: יש לשער שפטירתו של הרא"ה ארעה בין השנים ה' ס"ס-ס"ג³⁵.

* * *

ההערות האחרונות מהוות השלמות ותוספות לתולדות רדב"ר הכתובים במבוא לחידושו על מסכת פסחים.

31 ראה ספר מנחת קנאות, בתוך תשובות הרשב"א מהדורת מוה"ק חלק ראשון (שני כרכים).

32 כבר השתמשו במקור זה כמשליך להערכת זמן פטירתו של הרא"ה: פקד-הלויים עמ' 6 הערה יד; רנאן-רבנים ראש עמ' 525. וראה עוד בסוף המאמר בנספח ז.

33 ראה ספונות, ספר עשירי (ירושלים תשכ"ו), בראשו: 'מגילת ההתנצלות הקטן' לרבי קלונימוס בן קלונימוס. ושם בעמ' לט על ביקורו ב"הר ה'" (מונטפסלייר) בפרט, ומעמ' מב ואילך אודות ברצלונה ואישיה.

34 ממקורות נוספים עולים פרטים מסוימים אודות זמן פטירת הרא"ה. משם עולה שהרא"ה נפטר עדיין בחיי הרשב"א (האחרון נפטר לפי המקובל בשנת ה' ע') ושבין מאורעות הפטירה של שני הגדולים עבר זמן לא מועט. זאת יש ללמוד משלל ספרים שהתחברו בתקופה שבין פטירת הרא"ה והרשב"א.

דברי הספר יוחסין בעניני תולדות הרא"ה

בספר יוחסין לרבי אברהם זכות³⁶ מצויות כמה ידיעות הקשורות לרא"ה, כמה מביניהן שובשו בידי המו"ל בדפוס הראשון (קושטא שכ"ו)³⁷ וכך הן נודעו בפי הדורות הבאים. נעתיק את דברי היוחסין לפי נוסח כ"י אוקספורד 16 (2798)³⁸.

לדוגמא, הריטב"א כתב מספר חידושי מסכתות בתקופה ההיא. מתוכם הידועים לנו ונמצאים בידינו הם: חידושי שבת, עירובין, כתובות ועבודה זרה. באותם חיבורים מכנה הריטב"א את הרא"ה בברכת ז"ל ואת הרשב"א בברכת החיים. עליהם יש להוסיף חידושי כמה מסכתות בהם מוסיף הריטב"א לשם הרא"ה את הכינוי 'הכ"מ' - המורה שנכתבו בשנת פטירת הרא"ה. אם כי בחלקם נוסף כינוי זה רק לחלק מאיזכורי שם הרא"ה כיון שחלק מהחיבור נכתב עוד קודם פטירת הרא"ה. מדובר בחידושי ביצה, יבמות ובבא בתרא (מצד שני מצוי במסכתות אלו הכינוי ז"ל ביחס לרשב"א, והוא בודאי תוספת מעתיקים). במבואות לחיבורים המוזכרים ממהד' מוה"ק ניתן למצוא פרטים על כל הנ"ל. על ספרים נוספים שנכתבו בתקופה ההיא, ראה: שיטה לר"ן על מסכת כתובות (הוצאות שונות) מבוא מאת אריה ל. פלדמן עמ' ז; אור הגנוז, ספרי ראשונים על מסכת קידושין, כרך א', מכון אופק, ירושלים תשנ"ט, מבוא מאת הרב אברהם שושנה, עמ' 18-19; יעקב-תל'הרשב"א, עמ' סה.

35 ראה גורפינקל-חיבורים עמ' 15 ששיער את שנת פטירתו של הרא"ה לשנת 1303 (ה' ס"ג) אך לא פיש טעמו. הוא מציין בהערה 29 לדברי גרץ, אלא שגרץ לא עסק בפרט זה. דברי גרץ הובאו לעיל הערה 24 ולהלן הערות 50, 52.

36 נתחבר בתקופות שונות בין השנים ר"מ-ר"ע. ראה פריימאן-מבוא פ"ג עמ' x.

37 ראה בסוף המאמר בנספח ח.

38 העתק מכ"י זה קיבלתי בסיוע הרב ישעיה א"ז שיחי' מיללער, ות"ח. בהערות יצויינו שינויי נוסחאות מכ"י נוסף: אוקספורד 504 (2202) שעל פיו נערך יוחסין-פיליפאוסקי. כ"י זה ניתן לצפיה ברשת דרך אתר 'כתיב'. פיליפאוסקי כותב בשער ספרו שכ"י 504 הוא אוטוגרף של ר"א זכות מחבר הספר יוחסין. מד"ר אברהם דוד שיחי' שמעתי כי אין לדברים כל בסיס. פריימאן-מבוא פ"ו עמ' xxiii דורך בקיצוניות השני, לדבריו נוסח כתב יד זה הוא נוסח שנערך ע"י ר' שמואל שולם מהדיר הספר דפו"ר, ואכן נוסח הכ"י דומה בחלק מהספר לנוסח המחודש של הדפו"ר (זאת אם הבנתי את דבריו כראוי. כך גם הבין דבריו ר' י.ש. שפיגל בספר מסכת אבות עם פירוש מרכבת המשנה, הוצאת אורות המגרב, לוד תשס"ז, מבוא עמ' 62). ברצוני לציין כי בקטעים מתוך כתב היד הנידונים להלן אין סימנים להוספות מאוחרות, כפי שיווכח הקורא (וראה גם בסוף המאמר בנספח ג). לאחרונה נדרש לדבר אברהם דוד, ודבריו בהערכת ערכו של כתב-היד מעורבבים לפי הבנתי, יתכן שהם נובעים מן הסתירה בין מה שקרא בדברי פריימאן למה שהבחין בעיונו בכה"י (הוא מקוריותו של נוסח כה"י) ראה דוד-יוחסין עמ' 30.

איך שיהי, גם אם כ"י 504 מבטא נוסח קרוב למקור וכפי שאנוכי טוען, הרי שמהדורת פיליפאוסקי - שנערכה לפי המוצהר על פיו - רחוקה מלהיות מדויקת, מפני שהמהדיר פיליפאוסקי לא העתיק כראוי את נוסח כה"י אלא השאיר פה ושם את הנוסח המשובש של הדפו"ר או שהוסיף שיבושים חדשים. ראה מה שכתב בנושא זה הרב מיללער הנ"ל, קובץ חצי גבורים מאסף תורני, כרך י (ניסן תשע"ז), עמ' תרכה-תרכו. ועוד בדברינו להלן הערות 44, 45, 47.

שנים מן הידיעות עוסקות ישירות בתולדות הרא"ה. בראשונה הוא כותב³⁹: "ור' אהרן הלוי מזרע נשיאים⁴⁰ שבא מברצלונה. וכן ר' שלמה בר⁴¹ יוסף בן עמיאל. ור' דוד הכהן. וכן מת ר'⁴² מאיר הכהן מנרבונא שבא מברצלונה שנת כ"ד". פיסקא זו נכתבה ע"פ תיאורו של ר' יצחק הישראלי בספרו יסוד עולם (בקטע שחלקו צוטט לעיל), ר' יצחק מונה את החכמים שפעלו בטולידו בדורות הקודמים וסמוכים לביאת הרא"ה, הם ארבעת המוזכרים לעיל ובתוספת רבינו יונה גירונדי, כן מציין ר' יצחק, שר' יונה גירונדי ור' מאיר הכהן מנרבונה⁴³ נפטרו בשנת ה' כ"ד. היוחסין סיפר על תולדות רבינו יונה קודם לכן ושם גם הזכיר את שנת פטירתו, בקטע שלפנינו הוא מונה את שאר החכמים, רק מבלי לפרט את הקשר ביניהם - השהייה זמן מסוים בטולידו. ואינו שוכח את הפרט שר' מאיר הכהן נפטר בשנת כ"ד⁴⁴. המו"ל הראשון של הספר יוחסין לא הבין כראוי את משמעות הקטע ואת הקשר שבין כל החכמים ופירש⁴⁵: "ור' מאיר הכהן מנרבונה כולם מתו שנת כ"ד לאלף השישי"⁴⁶!

39 א' 16 דף 177 ראש עמ' שמאלי. א' 504 במעבר העמודים 486f-486v (במספר העמודים הכולל המוגש באתר כתיב: עמודים 983-984).

40 א' 504: הנשיאים.

41 א' 504: בן.

42 א' 504 מ"וכן": וכן מה"ר (!).

43 מקורו של ר' מאיר מן העיר נרבונה הוזכר ביסוד עולם במהדורה הרחבה ולא בקצרה.

44 שיבוש אחד קיים אצלו - החזרה על תיבות "שבא מברצלונה" (שהוזכרו ביחס לרא"ה) וחזור עליהם ביחס לר"מ הכהן שבא כדבריו מנרבונא. [שיבוש דומה ישנו גם בספר זכר צדיק (ראה בהמשך בהערה 48) וכך נכתב שם: "נפטר הר' יונה מגירונדה בטליטלה תלמיד הרמב"ן ז"ל והר' מאיר הכהן מנרבונא שבא מברצלונה שנת ה' אלפים כ"ד". לכשנשמיט את הידיעות השגויות שנכתבו כאן בהדגשה - יהיו דבריו מובנים. וראה תא-שמע-כנסת עמ' 111 בהערה]. וכבר העיר בזה לפני 150 שנה שניאור זק"ש, ראה כתב עת מכילתא, גליון ב (כסלו תשפ"א), עמ' 175.

המו"ל של היוחסין דפוס ראשון הבחין אולי בשגיאה זו אך הוא השמיט את התיבות האלו בשתי ההיקרויות שלהן - היינו גם ביחס לרא"ה (המקום ביוחסין מצויין בהערה הבאה). בתחילת הקטע הוא הוסיף את שמו של רבינו יונה (אולי מבלי לדעת שכך אכן נמצא במקור ביסוד עולם), וזאת ע"פ דברי היוחסין לעיל שרבינו יונה נפטר אף הוא בשנת ה' כ"ד. יוחסין-פיליפאווסקי עמ' 222 מוסיף תיבת "והוא" בתחילת הקטע (בכתה"י היא איננה) - והמשמעות שגם המוזכר מקודם, הוא ר' שלמה מן ההר, נפטר בשנה ההיא. אך אין לזה מקור והוא מן הסתם נפטר כמה עשורים קודם לכן, ואכ"מ.

45 ספר יוחסין קושטא שכ"ו, דף קמז א (תקליטור אוצר החכמה בסרגל דף 142 עמוד שמאלי / גירסה מעודכנת: עמוד 284). תיבות "כולם מתו" מצויות למרבה הפלא אף ביוחסין-פיליפאווסקי עמ' 222.

46 בספר יוחסין דפוס שני, קרקא ש"מ, צירף המו"ל כמה הוספות חדשות בסוף הספר. הם נשארו בהוצאות הבאות של הספר יוחסין (הישן). בין ההוספות ישנו את הפרק מיסוד עולם (מאמר ד' פרק יח), שבסופו הקטע המדובר (נמצא ביוחסין דפוס קרקא דף קסב, תקליטור אוצר החכמה דף 164 עמוד ימיני / גירסה מעודכנת ובה שני עותקים: עמ' 310 או עמ' 326). הפרק המועתק בהוספות

ידיעה נוספת בפי ר' אברהם זכות מספרת: "ישב ר' אהרן הלוי בטוליטולה שנת נ"א"⁴⁷. ידיעה זו מצויה כבר בספר זכר צדיק שנכתב בספרד קודם הגירוש⁴⁸. היא נסתרת במדת מה מדברי ר' יצחק הישראלי (שהובאו לעיל): "שבא מעיר ברצלונה לטליטלה בשנת ה' אלפים ומ"ו לעולם, ועמד בה ימים מועטים". ובפרט הצו שהובא לעיל⁴⁹ המלמד דברים שונים (שהרא"ה מצוי היה בברצלונה בשנת ה' נ"א). יתכן שהמסורת המקורית היתה שבראשית שנת נ"א עזב את הרא"ה את טולידו ומלכות קסטיליה, כך שבינואר של אותה שנה (1291) הוא נמצא שוב בברצלונה ואז הוא עסק בחידוש כתב-ההגנה של מלך ארגון (ששלט גם בקטלוניה) לו ולמשפחתו.

כך או כך המו"ל הראשון של היוחסין לא הבין את משמעות הידיעה "ישב" כו', ושינה⁵⁰: "רבי אהרן הלוי נפטר בטוליטולה שנת ג"ג"⁵¹! מכאן ואילך מצוטט תאריך זה כשנת פטירתו של הרא"ה אצל רבים מכותבי הדורות⁵² עד ימינו⁵³.

ליוחסין הוא מהמהדורה הרחבה של היסוד עולם ומפורש שם שהרא"ה ושני החכמים הנוספים 'שלמה י' עמיאל ור' דוד הכהן פעלו בטולידו בתקופה מאוחרת לשנת כ"ד, ולכן זה סותר למובא בספר יוחסין עצמו לפי נוסח הדפוסים (המועתק כאן בפנים). ואכן בספר סדר הדורות חלק ראשון שנת ה' אלפים כ"ד מעיר על מכלול הסתירות בספר יוחסין (בפנים, עם ההוספות וכן הידיעה הבאה בדברינו בפנים) אודות השנים בהם פעל וגם נפטר הרא"ה. ראה גם רנאן-רבנים עמ' 524. לזהות עורך ההוספות ביוחסין דפוס קרקא, ראה בסוף המאמר בנספח ט.

47 א' 16 דף 177 סוף עמ' שמאלי.

א' 504 עמ' 487v (986) בראשו: "ישב ר' אהרן הלוי בטליטלה שנת" וציון השנה לפרט קטן (בשתי אותיות) אינו ברור. יתכן שכ"י זה היה מקורו של המו"ל הראשון והוא פענח שם: נ"ג (ראה בהמשך. לעומת זאת ראה בסוף המאמר בנספח ג שלעניי המו"ל הראשון היתה ידיעה המצויה בספר יוחסין כ"י א' 16 ואינה בכ"י א' 504). יוחסין-פיליפאוסקי עמ' 222 פיענח: כ"א(?)!.

48 סדר החכמים וקורות הימים (אוקספורד, תרחם לפ"ק) ח"א עמ' 96: "ישב הר' אהרן הלוי בטליטלה שנת ה' אלפים נ"א". במחקר לא מוכרע היחס בין הספר יוחסין לספר זכר צדיק, האם היוחסין נטל מזכר צדיק או שמא נזקקו שניהם למקור משותף שאינו ידוע לנו. ראה דוד-כרוניקות עמ' ט. על ספר זכר צדיק ומחברו, ראה: דוד-כרוניקות; זכר צדיק - סדר חג הפסח... לר' יוסף ב"ר צדיק, מכון אופק, ירושלים תשנ"ד, במבוא.

49 ליד הערה 12 ובתוך ההערה.

50 מהדורות קושטא דף קמח א (תקליטור דף 143 עמוד שמאלי / גרסה מעודכנת: עמ' 286). העירו על כך: גרין-תולדות עמ' 147 הערה 5; גרוס-גליה עמ' 330.

51 ראה לעיל הערה 47.

52 בראשם: סדר הדורות (חלק ראשון ה' אלפים נ"ג); קורא הדורות (מהדורת ברלין דף כד א בסופו - בט"ס: י"ג); שם הגדולים (מערכת גדולים אות א סי' קלב. וראה בשם"ג הוצאת מכון המאור לשם עמ' לח הערה 381 מכ"י החיד"א). יצויין כי כל כותבים אלו השמיטו בהעתקתם מדברי היוחסין המודפס - את הפרט שנפטר בטוליטולה. כפי שמעיר באור החיים לר' חיים מיכל מהר' מוה"ק עמ' 138 (וכן גרין-תולדות שם), שהידיעה ביוחסין שהרא"ה נפטר בטוליטולה נסתרת מדברי היסוד עולם (בן העיר ההיא) שהרא"ה חזר לארצו. רבותינו רושמי הדורות המוזכרים הכירו את דברי היסוד עולם מן הספר יוחסין דפוס שני והלאה ראה לעיל הערה 46. גם פקד-הלויים עמ' 6 הערה ט העיר על סתירה זו, אלא שהוא מקשה גם על הסדר הדורות שלא הבחין בסתירה, ונעלם ממנו שהסדר הדורות

הרא"ה מוזכר בספר יוחסין פעמיים נוספות, כאן מתוך עיסוק בחכמים אחרים. באחת נכתב⁵⁴: "הרב ר' יום טוב אלשבילי עשה חידושי⁵⁵ לתלמוד והיא שיטה⁵⁶ טובה, והוא מביא⁵⁷ ראיות משם הר"א⁵⁸ תלמידו של הרמב"ן ז"ל".

ובמקום אחר⁵⁹: "גם אז בזמן ההוא נעשה אורחות⁶⁰ חיים ארוך⁶¹ עם יורה דעה⁶² על יד' ר' אהרן⁶³ הכהן⁶⁴ והוא⁶⁵ כתב בשם ר' אהרן הלוי תלמיד הרמב"ן ז"ל".

* * *

- אכן השמיט את הפרט הנ"ל ראה ספר סדר הדורות דפוס קארלסרוה תקכ"ט ראש דף נט א, ואכן קודם לכן בראש דף נח א הביא את דברי היסוד עולם (מהיוחסין בהוספות).
- 53 רק שמהדירים בדורות האחרונים נוהגים לדבר על שתי דעות בזמן פטירתו של הרא"ה: שנת נ"ג לפי היוחסין, ולאחר שנת ס' לפי משמעות המאירי אודותו כמרבין תורה בפרובנס בשנה המוזכרת (ראה לעיל הערה 25).
- 54 א'16 דף 176 עמ' שמאלי קרוב לסופו; א'504 עמ' 485ז (981) בראשו; יוחסין-פיליפאווסקי עמ' 221. במהדורת קושטא אין קטע זה.
- 55 א'504: חרושין.
- 56 א'504: והוא שנת שיטה (אך קריאת התיבה האמצעית אינה בטוחה). יוחסין-פיליפאווסקי הדפיס בדיוק כך: והוא שנת שיטה טובה. ראה חידושי הריטב"א למס' עירובין מהד' מוה"ק במבוא הערה 5 שתמה.
- 57 א'504: הביא.
- 58 פיליפאווסקי הדפיס: משום הב"א (התיבה האחרונה אכן נקראת כך בכ"י א'504). וגם על זה תמה במבוא עירובין הנ"ל.
- שיעור הדברים: הריטב"א רגיל להסתמך על דברי הרא"ה (שהיה רבו המובהק).
- 59 א'16 דף 179 עמ' ימני.
- 60 א'504 עמ' 490v (992): ארחות. וכך נכון.
- 61 א'504 חסרה תיבה זו. בכל אופן כוונתו כנראה להבדיל ספר זה מקונטרסים שונים בעניני מוסר ומידות שנקראו גם הם ארחות חיים, כמו המיוחס כצואת רבי אליעזר הגדול או קונטרס אחר המיוחס לרא"ש. ראה: אוצר הספרים מאת יצחק אייזיק בן יעקב, עמ' 50 אות א מס' 982-983; שרי האלף ח"א עמ' מז מס' 5 וח"ב עמ' תכה מס' 80.
- 62 שיעור הדברים: בספר ארחות חיים מובאים ענייני הלכה גם השייכים לטור חלק יורה דעה. הם מצויים בחלק ב' של ארחות חיים המודפס.
- ביוחסין דפו"ר מהדורת קושטא דף קמח ב (תקליטור דף 144 עמוד ימני / גירסא מעודכנת: עמ' 287) הוסיף כאן תיבת: ארוך. וכמדומה שאין בה צורך.
- 63 א'504 נחסרו בטעות הדומות ששת התיבות הבאות - מ"הכהן" עד "אהרן" ! וראה יוחסין-פיליפאווסקי עמ' 224 שהתקשה בזה.
- 64 בדפוסים מסתיים הקטע כאן.
- 65 כוונתו כנראה לברר במשפט דלהלן, שר' אהרן מחבר הספר אינו הרא"ה.

נספחים:

א. ר' אהרן לוי מברצלונה ואיננו הרא"ה? (להערה 5)

בקשר לאישיות ר' אהרן לוי מברצלונה ויתכן שאיננו הרא"ה - יהי' אם כן מי שירצה לזהות אותו עם מחבר ספר החינוך⁶⁶ (שנתחבר על ידי "איש מבית לוי ברצלוני" כדברי המחבר בהקדמה וגם מקובל הי' במשך הדורות ששמו הי' ר' אהרן, רק שנדחתה הסברה שמדובר ברא"ה בעצמו), אלא שכנראה לא נמצא עדיין מקור נאמן לידיעה שמחבר החינוך שמו הי' ר' אהרן. שאלה נוספת שיש לשים אליה לב, היא, האם סביר שמחבר החינוך שהיה תלמידים של הרשב"א והרא"ה - היה אישיות בולטת בעיר כבר בשנת ה'מ"ה?

להשלמת התמונה יוזכר, שיהודי בשם אהרן לוי מלארידה מוזכר בצו נוסף⁶⁷ שם הוא נתבע ע"י יהודי אחר בדרישה להחזיר לו איזה מסמך שהופקד ברשותו, המלך מורה לפקידות בעיר לכפות את אהרן לעשות זאת.

*

ב. על חכמי תורה בטולידו בסביבות אמצע המאה הראשונה לאלף השישי (להערה 9)

ר' יצחק הישראלי⁶⁸ מספר על תלמיד הרשב"א בשם רבי שלמה ב"ר יוסף בן עמיאל וחכם נוסף בשם רבי דוד הכהן שפעלו בעיר. ויש במשמע שם שפעילותם החלה בתקופה מאוחרת לישיבת הרא"ה בעיר. ואכ"מ.

דמות נוספת הקשורה להרבצת תורה בטולידו בדור ההוא, ידועה לנו מספרי תשובות הרשב"א שם מצויות תשובות שנכתבו לרבי שלמה הצרפתי הקטן ראש ישיבת טוליטולה⁶⁹. בעצם שנות ה' מ"ו ולאחריה בהן שהה הרא"ה בטולידו, היה חכם זה מיושבי עכו, שם עמד בראש מערכה כנגד לימוד ספר מורה נבוכים. הרשב"א מספר אף הוא על פעילותו של ר"ש הצרפתי באחד מאגרותיו⁷⁰. יש שכתבו ששיבתו של ר"ש הצרפתי בטולידו קדמה לעלייתו לארץ ישראל⁷¹, ואילו אחרים נמנעו להכריע בשאלה זו⁷².

66 מקורות לנכתב בסמוך בענין מחבר ספר החינוך מצויים במאמרו של הרב דוד מצגר 'ספר החינוך ומחברו', שנדפס בראש ספר החינוך עם ביאור מנחת חינוך מהדורת מכון י-ם. וראה עוד ישורון-הרא"ה עמ' תחקל-תתקמה.

67 רנייה-ארגון עמ' 174 תעודה מס' 971 מספטמבר 1282.

68 לעיל הערה 6.

69 על תשובות הרשב"א לחכם זה ראה: הבלין-רשב"א עמ' יד-טו הערה 20; עמנואל-דפים עמ' 157 הערה 59.

70 נדפסה בתשובות הרשב"א מהדורת מוה"ק חלק ראשון כרך ב עמ' תפ. תיאור הפרשה ובירור זמנה, ראה: 'הושע פראוור, תולדות היהודים בממלכת הצלבנים (תשס"א) עמ' 273 ואילך. ומקורות נוספים אצל: הבלין-רשב"א שם; עמנואל-דפים עמ' 157-158 בהערות.

71 הבלין-רשב"א שם. ובעקבותיו ריינר-עליה עמ' 84.

ראש ישיבה, דיין ומנהיג ציבורי אחר בטולידו, רבי יעקב בן קרשף שמו, קיבל הוראות מהרשב"א בדרכי הנהגת הציבור וייסור עבירה⁷³. זמנם של התשובות הוא סביר להניח קודם בוא הרא"ש לעיר והתקבלותו כרב ומנהיג ארץ קסטיליה (בשנת ה'ס"ה), אם כי חכם זה פעל כדיין בטולידו עדיין לאחר בוא הרא"ש⁷⁴. היה מי⁷⁵ שפירש, שתשובות הרשב"א לר"י בן קרשף נכתבו בעקבות גזירות טולידו של שנת 1281 (ה'מ"א) והתעוררות התשובה שבאה בעקבותיהם⁷⁶, אבל מדובר כמדומה בהערכה אישית של הכותב ולא יותר⁷⁷.

הרשב"א כתב לחכמים נוספים תושבי העיר: רבי יהונתן האשכנזי, רבי אברהם הצרפתי ורבי יוסף קשריש⁷⁸ מוזכרים בכותרות של כמה תשובות כנמענים תושבי טוליטולה. ועוד לא מעט תשובות מפורשות לפנינו כממוענות לטוליטולה אך שם הנמען אינו מפורש ואכ"מ.

*

ג. שנת פטירתו של רבי מודרוס ב"ר יוסף הלוי אבולעפיה (להערה 10)

בספר יוחסין דפוס קושטא⁷⁹ נכתב: "ר' טודרוס הלוי בן אחיו של הרמ"ה שחבר עליות יבמות בשביליא נפטר בשנת מג". ברם בספר יוחסין כ"י אוקספורד 16 (2798)⁸⁰ כתוב: "ר' טודרוס הלוי שחיבר עליות יבמות היה בשנת מ"ג והיה בן אח למאיר הלוי וזה ר' טודרוס היה בשביליא". בכ"י אוקספורד 504 (2202), שעל פיו נערך יוחסין-פילפאוסקי, חסר לגמרי ענין זה⁸¹.

*

72 עמנואל-דפים עמ' 157. אך ראה במאמרו עמנואל-עכו עמ' 484 הערה 92.

73 ראה שו"ת הרשב"א ח"ב סי' רצ וח"ה סי' רלח והסימנים שלאחריו.

74 ראה שו"ת הרא"ש הוצאת מכון י-ם עמ' תמב, תמז.

75 בער-תולדות עמ' 153, 168.

76 ראה לעיל הערות 10-11.

77 דבריו מבוססים כנראה על הערכה שלאחר התעוררות התשובה של אותן השנים כבר לא הוצרכו להתמודד עם חוטאים גמורים, ברם לדעתי קשה לקבל הערכה זו, וראה אילן-טולידו עמ' 86.

78 רב זה היה אולי מוצאו מבני צרפת הצפונית, ראה עמנואל-כתבי עמ' 10 והערה 45. אין לזהותו עם ר' יוסף מקשטריש המוזכר בכ"י של ספר מנחת יהודה (לרבי יהודה בן אליעזר) בפרשת דברים. לזהויה ראה מנחת יהודה, פירוש לתורה, מהדורת מוה"ק, כך א במבוא עמ' 75-76 והערה 46, המציין בקשר אליו לדברי גרוס-גליה עמ' 617-618 שעסק בחכמי העיר קשטריש הנמצאת בצרפת הדרומית. אך כנראה שהמוזכר במנחת יהודה הוא דוקא ר' יוסף מהעיר קרשטרש שבצפון צרפת שחי בדורות קדומים יותר, ראה גרוס-גליה עמ' 602-604; סמ"ג השלם (מהדר' מכון י-ם) ח"ב מבוא עמ' 36; קנרפוגל-פרשנות עמ' 395-396.

79 דף קמז, ב. ומשם לסדר הדורות ה"א מ"ג וכן שם הגדולים מערכת גדולים אות ט סי' ח.

80 דף 177 עמוד שמאלי.

81 כ"י אוקספורד 504 עמ' 487r (במספר העמודים הכולל המוגש באתר כתיב: 985). יוחסין-פילפאוסקי

ד. לזיהוי בני המשפחה של הרא"ה המצורפים בכתב-ההגנה מאת המלך (להערה 12)

ידוע על חכם בשם ר' יצחק בן בנבנשתי הלוי שהיה בן אחיו של הרא"ה, הרא"ה מכנה את ר' יצחק זה כמורו⁸² ויש לשער לפיכך שר' יצחק היה מבוגר מן הרא"ה. יהי' בודאי מי שיטען שבונגשת הראשון ובנו המוזכרים במסמך הם אכן ר' בנבנשתי אחיו של הרא"ה (המבוגר בהרבה ממנו) ואחד מבניו ("הצמוד אליו כמתרגם" מחמת זקנותו של האב). כמו כן ידוע לנו על אחיין נוסף של הרא"ה שחיבר ספר פסקים, בו הוא מתייחס לרא"ה כחכם מורה הלכות גם עבורו⁸³, שמו של האחיין אינו נודע. אחיין זה מקורב היה לרא"ה ומשום כך לא רחוק להציע שהוא זה 'בונגשת הנוסף אחיינו של אהרן' הנמצא בחברתו של הרא"ה.

והנה, ניתן להוסיף אפשרות אולי דחוקה מעט, שבונגשת הראשון הוא בעצם כינוי לרא"ה עצמו ומדובר בכינוי המשפחה (ולפי זה מוזכר בתעודה זו בנו של הרא"ה), כך אף ביחס לבונגשת השני האחיין, שהוזכר לפי סברא זו בשם-משפחה בלבד. יצויין כי אחיין נוסף (שלישי) של הרא"ה מוכר לנו כמקורב לדודו, הוא ר' יהושע בן ר' פנחס הלוי המוזכר בהקדמת פירוש הרא"ה לרי"ף ממסכת ברכות. והנה לפי ההשערה שבונגשת האחיין מכונה במסמך בשם-משפחה א"כ ניתן להכניס את ר' יהושע בין אפשרויות הזיהוי של האחיין הנזכר במסמך⁸⁴.

*

ה. פרפיניאן – מקום מושבם של משפחת הרא"ה? (להערה 26)

בנושא זיקתו לכאורה של הרא"ה לפרובנס, נזכיר כאן עובדה חשובה: בעבר החשיבו חוקרים את ר' פנחס אחיו הגדול ורבו של הרא"ה לתושב פרפיניאן שבפרובנס⁸⁵. בעקבות זאת נטו להסיק, שמוצאו של הרא"ה היה אף הוא מפרפיניאן ושם הוא התגורר בצעירותו (וכך למד אצל אחיו)⁸⁶. המקור להחשיב את ר' פנחס כתושב פרפיניאן הוא, אחד משירי המשורר אברהם הברדשי מפרפיניאן, באותו שיר משוחזר הברדשי (בצורה לא מכובדת)

עמ' 222 העתיק מדפוס קושטא בשמו. לענין תופעת הנוסחאות החלוקות של ספר יוחסין בכתבי היד ובדפוס ראה לעיל בתוך המאמר פרק: דברי הספר יוחסין בעניני תולדות הרא"ה.

82 חידושי הרא"ה למסכת כתובות ס ע"א.

83 ראה קבץ על יד סדרה חדשה ספר יא (כא) חלק א בפרט בעמ' 92-95.

84 מתאים כאן להזכיר, כי אכן היו בעבר מי שפירשו, שר' פנחס אחי הרא"ה (אביו של ר' יהושע) כונה בשיר 'חרב המתהפכת' לברדשי בשם בנבנשתי הלוי (כך כתב גויבאוויר-הפייטן עמ' 456. ובעקבותיו חוקרים נוספים) - אלא שכתבו זאת בעקבות שרשרת של טעויות, ראה פליישר-תולדות עמ' 410-411 הערה 154. ואכ"מ.

85 ראה: גויבאוויר-הפייטן; רנאן-רבנים עמ' 725.

86 גרוס-גליה עמ' 331, 460-461.

עם משורר המתגורר בסמוך אליו ושמו פנחס (בן יוסף?⁸⁷) הלוי (שעסק בחקלאות), ונטו לזהות את הנמען עם אחיו של הרא"ה שנשא אותו שם ושכתב גם הוא שירת קודש⁸⁸. לאמיתו של דבר אין זה ברור כלל שמדובר באותו אדם, כפי שכבר פקפקו בזה⁸⁹.

לדידי יש להתחשב בכך שבאם ר' פנחס והרא"ה היו בני פרפיניאן, הי' זה בודאי עולה מתוך חיבורי רבינו המאירי בן העיר⁹⁰. מה גם שר' פנחס שהי' רבו של הרא"ה והי' מן הסתם מבוגר לא מעט מהרא"ה, יש לשער שנולד קרוב לתחילת המאה ה-13 (ד' תתק"ס-תתקע"ה)⁹¹. ואילו הברדשי שפעל לדברי החוקרים לאורך המחצית השנייה של המאה ה-13 (ה' י"ס-'), היה צעיר ממנו בהרבה. ויש לבדוק אם לדרכו וסגנונו של הברדשי ניתן לשער שיכתוב בצורה כה לא מכובדת כלפי חכם תורני וגם מבוגר ממנו בהרבה. מתקבל על הדעת שהאחים ר' פנחס ור' אהרן בני ר' יוסף הלוי - אנשי קטלוניה היו ומעולם לא התגוררו בפרובנס.

בענין קרוב: ראיתי למי שקבע⁹², שבנו של הרז"ה ששמו היה ר' יוסף ואשר הרא"ה היה מצאצאיו⁹³ - נשאר בלונלי שבפרובנס בעת שחזר הרז"ה משם לגירונה שבקטלוניה באחרית ימיו. ואין אלו אלא דברי נביאות.

יש שמציעים⁹⁴ שהרא"ה נולד בגירונה, זאת על פי ספר כפתור ופרח המכנהו: ר' אהרן הלוי גרונדי⁹⁵. דברים אלו מתקבלים על הלב, מפני העובדה שהרא"ה היה תלמיד

87 ראה להלן הערה 90.

88 על שירת הקודש של ר' פנחס אחי הרא"ה, ראה: פתחי תפלה ומועד לר"ש שפיגל עמ' 242 ואילך.

89 ראה פליישר-תולדות עמ' 411 בסוף הערה 154 ועמ' 480 הערה 45. גם נויבאיר, שהוא הראשון שהציע את הזיהוי, היסס בכך מסיבותיו שלו רק החוקרים שלאחריו קיבלו את הזיהוי כעובדה.

90 הברדשי מזכיר כנראה את ר' פנחס המשורר באחד משיריו המופנה אל הרב המאירי, כשהוא מבקש מהמאירי לשמור קשר עם ר' פנחס בשעה שהוא עצמו עוזב את העיר פרפיניאן, ראה כ"י הספרי' הבריטית לונדון 27168 עמ' 63v (עמ' 80 במספר העמודים הכולל לפי המוגש באתר כתיב): 'ואחלי אדוני לפני הנביא נביא הצחות הלוי הלבאי קונה הלבבות מתעלם באהבות נעים זמירות מגדיל תושיה אחי אחי ר' פנחס בן החכם יוספיה'. קטע זה מועתק אצל נויבאיר-הפייטן עמ' 456.

91 ראה להלן הערה 102 על שנת לידתו המשוערת של הרא"ה. ראה ישורון-הרא"ה עמ' תתקמא-תתקמב שדחינו את המקור-כביכול לתיאור אודות ר' פנחס הלוי כתלמידו של הרמב"ן. ובכן, לאמור במאמר זה, יתכן בהחלט שר' פנחס לא היה רחוק בגילו מזה של הרמב"ן (שנולד לפי המשוער בסביבות ד' תתקנ"ד).

92 תא-שמע-רז"ה עמ' 16.

93 על סדר היחס מן הרז"ה עד לרא"ה, ראה ישורון-הרא"ה עמ' תתקלג הערה 17.

94 הרב חיים פרוש, חידושי הרא"ה למסכת חולין, ירושלים תשל"ה, מבוא עמ' 9 הערה 4. קדמו בלא שיכתוב את הטעם: הרב משה בלוי, פירוש רבינו אהרן ב"ר יוסף הלוי מברצלונה על מסכת עבודה זרה, בתוך שיטת הקדמונים על מסכת ע"ז חלק ראשון, תשכ"ט ניו-יורק, הקדמת המוציא לאור בתחילתה.

95 כפתור ופרח הוצאת המכון ללימודי מצוות הארץ: ח"א עמ' קעו.

מובהק של הרמב"ן שעד כמה שידוע ישב כל חייו בגירונה ושם היה בית מדרשו⁹⁶. סיוע נוסף ישנו מן העובדה שבני משפחה רחוקים של הרא"ה ידועים לנו כמי שהתגוררו בגירונה בדורות הקודמים⁹⁷.

*

ו. ר' יוסף בן בנבנשת המוזכר בתשובות הרשב"א: אבי הרא"ה?

ראוי להתייחס כאן לדברים שנכתבו בנושא קרוב לאלו הנידונים במאמר⁹⁸: באחד מספרי תשובות הרשב"א⁹⁹ מספר השואל, הוא רבינו שמשון מקינון, על שטר מתנה שנכתב בצרפת (כנראה בעיר קינון, ואכ"מ) בשנת ה' נ"ח, והיה חתום בו "גדול הדור מורנו הרב רבי יוסף זלה"ה בן הרב ר' בנבנשת ז"ל. איש נודע בחסידות ויושב בחדרי התורה". המהדיר (רח"ז דימיטרובסקי) במהדורת מוה"ק מפרש ללא היסוס שמדובר באביו של הרא"ה¹⁰⁰. אף הוא מוסיף בהערה לשורה הבאה, שחכם בשם זה חתום כמה

96 נוסף מילים מספר בקשר לעיר גירונה - עיר זו מספקת בדורות האחרונים גילויים של שרידים חשובים מכתבי יד יהודיים שנשתמרו בתוכה מזמן הראשונים, מדובר בדרך כלל בדפים מכתבי יד ששרדו בתוך כריכות של ספרים או ככריכות של מסמכים וכיו"ב. בין כתבי היד ניתן למצוא שרידים מחיבוריהם של חכמים הקשורים בעצמם לאותה העיר (כפי הידוע או כפי המשוער), כמו הרמב"ן, הרא"ה ותלמידי הרשב"א. נציין מספר מאמרים העוסקים בפירסומים של חיבורים של חכמים הקשורים לעיר, מכללם פירסומים חשובים לידיעת תורתם של אותם חכמים ויש מאלו אפילו חיבורים שלא נודעו עד עתה. הרשימה היא לפי סדר הזמן של הופעת המאמרים: הורביץ-הרא"ה (רא"ה ריש ברכות); יעקבי-תל'הרשב"א (תלמיד הרשב"א לפרק כיצד מברכין); פלאי-תל'הרשב"א (תלמיד הרשב"א למס' ר"ה); רוט-גניזה עמ' 310-312 (חי' הרמב"ן לע"ז לט ע"ב); יעקבי-גירונה עמ' 174-177 (חי' הרא"ה למסכתות ברכות, פסחים ור"ה. תודתי לפרופ' שמחה עמנואל שיחי' שידע אותי על מאמר חדש זה ואף המציא לי אותו). במאמרים אלו ניתן למצוא מראי מקומות לשלל הפירסומים הקשורים לשרידים שמעיר זו.

יש מציינים שהרא"ה למד מלבד אצל הרמב"ן, גם אצל רבינו יונה בברצלונה, קביעה זו מבוססת על דברי המאירי בפתיחה למסכת אבות (הובאו בתחילת המאמר, פרק 'מרבין תורה' כו') במהלך דבריו אודות רבינו יונה והרמב"ן: "ועוד אתנו מחשובי תלמידיהם" כו' ומזכיר את הרשב"א והרא"ה, ע"ש. ראה ספטימוס-חסידות, עמ' 224 הערה 37 ובמצויין שם. ברם יש לשלול קביעה זו, כפי שהרא"ה אינו מרמז באף מקום על מציאות שכזו. אין ספק שעלינו לפרש שהמאירי כוונתו היתה לרשב"א בלבד שהוא תלמידם של שני החכמים: רבינו יונה והרמב"ן, ואילו הרא"ה היה תלמידו של הרמב"ן בלבד.

על לימודו של הרשב"א אצל רבינו יונה והרמב"ן, ראה להלן נספח ין.

97 מדובר בר' זרחיה הלוי בעל המאור, בנו ר' יצחק ובן אחיו ר' יצחק ב"ר ברכיה, ראה במצויין לעיל הערה 92.

98 תודתי לפרופ' ר' שמחה עמנואל שהפנה אותי לדברים ההם.

99 תשובות הרשב"א מהד' מוה"ק חלק שני עמ' רצ; שו"ת הרשב"א מהד' מכוון י-ם ח"ג עמ' ד.

100 שכך היה שמו, ראה בהקדמת ספר בדק הבית.

פעמים בכתבי החרם על לימוד החכמות וספרי היונים, שנכתבו בברצלונה בשלהי שנת ה' ס"ה, ושוב 'קרוב לודאי' שמדובר באותה אישיות. ע"כ.

לדעתי כל השוואות אלו הינן דברים מופרכים. כבר מן הטעם שלא יתכן שאבי הרא"ה היה חי בשנת נ"ח, שהרי הרא"ה היה בן זקונים לאביו, כי לא רק שאחיו של הרא"ה - ר' פנחס - היה רבו, אלא גם אחיינו של הרא"ה - ר' יצחק ב"ר בנבנשתי הלוי - עוד היה רבו¹⁰¹, אבי הרא"ה היה איפוא מבוגר בחמישים שנה ומעלה מבנו זה, והנה אודות הרא"ה יש להעריך שהוא לא נולד מאוחר לתחילת האלף¹⁰², ואם כן בשנת ה' נ"ח היה אביו של הרא"ה צריך להיות בגיל של 110 שנים ומעלה. ומה גם שאם אבי הרא"ה היה נחשב לגדול הדור, הרי שעלינו לצפות לחידושי תורה שלו שיופיעו בספריו של הבן ודומני שאין לנו כאלו¹⁰³. בנוגע לחתום בכתבי החרם בפרט, יש לציין שבמקום אחד¹⁰⁴ מופיע פרט נוסף וחשוב בחתימתו של זה: יוסף בר' בנבנשת בן זבארה, ואילו אבי ר' בנבנשת סבו של הרא"ה היה שמו ר' יוסף כמפורש בהקדמת ספר בדק הבית, וגם המשפחה לא נתכנתה מעולם בשם 'ן' זבארה¹⁰⁵.

101 לעיל הערה 82.

102 יש לשער שהוא הגיע לגיל 25 ויותר בעת לימודו אצל רבו המובהק הרמב"ן, ובשנת ה' כז עלה הרמב"ן לארץ ישראל. לאמיתו של דבר ניתן להכריח שהרא"ה נולד זמן מה קודם תחילת האלף, שלא מסתבר שהרא"ה היה צעיר במיוחד בגילו מהרשב"א כשהוא ישב בבית דינו כשוה אליו ובבוא היום גם חלק עליו בעוז בספרו בדק הבית, והרשב"א נולד כנראה לא מעט קודם תחילת האלף, ראה בסמוך. וראה לעיל הערה 20 על הגבול התחתון בסבירות לשנת לידתו של הרא"ה. ניתן לשער לענ"ד שהרא"ה נולד בין השנים ד' תתק"פ - ד' תתקצ"ה.

באשר לשנת לידתו של הרשב"א ראה דיון אצל רוט-חכמי עמ' 81-82 הערה 80, הוא מביא שמצויים מסמכים של משפחת הרשב"א בענייני ממונות משנת 1241 (ה' א') ששמו של הרשב"א מופיע בהם (כערב או כעד). בהערותיו של רבי חיים פאלאג'י, סדר-הקבלה עמ' 223, כותב (אולי מתוך השערה), ש"היה הרשב"א ז"ל גדול ממנו [מהמאיר] קרוב לעשרים שנה", המאירי נולד בסוף שנת ה' ט'. לאמור, יש לשער שה' הרשב"א מבוגר מעט ממה ששיער אודותו ר"ח פאלאג'י. נוסף שהרשב"א נזכר בכ"מ בתואר "הישיש": שו"ת ח"ד סי' פח, תשובות הרשב"א מהר"ק מוה"ק ח"ב עמ' תקצ, תשט, תתכ. המקורות הרשומים אחרונים נכתבו בשנות ה' ס"ג-ס"ה. אולי נלמד מכך משהו על מנין שנותיו של הרשב"א באותן השנים. אבל לא ניתן לשלול שהוא תואר לחכמה בעיקר ("בישישים חכמה"), ראה לדוגמא שם ח"א עמ' רכו, ח"ב עמ' תשיא. על הכנוי 'הישיש' בכתובה מזמן הראשונים ומשמעותו, ראה: ריינר-אבן עמ' 151 ליד הערה 148 ובתוך ההערה; ויזל-הפירוש עמ' 321 הערה 102. לפי הבנתי מכתבי הדור, הרשב"א בעת פטירתו בשנת ה' ע' לא היה מופלג בזקנה. לכן יש לשער שהוא נולד לא מוקדם מאשר סביב שנת ד' תתקפ"ז.

103 מציניים לחידושי הר"ן ב"מ קח ע"ב ד"ה לאשה, אבל במהדו"ח תוקן שם: "הרז"ה ז"ל בשם אביו ז"ל".

104 שו"ת הרשב"א הוצאת מוה"ק חלק ראשון כרך ב עמ' תשלח.

105 על משפחת אבן זבארה בספרד, ראה גורפינקל-חיבורים עמ' 13-14.

כיוצא באשר לר' יוסף בן בנבנשת המופיעים בספרי תשובות הרשב"א, וזיהויים כשלעצמם (ללא קשר לרא"ה), הרי על אף שההצעה לזיהוי את החתום בשם זה על כתבי החרם של הרשב"א בברצלונה, עם החתום על שטר המתנה מצרפת נכתבה כבר בדור הקודם¹⁰⁶, אמנם מכמה סיבות יש לדחותה לחלוטין, לדוגמא: בכתבי החרם מופיעה חתימתו של ר' יוסף בן בנבנשת לכל המוקדם בעשיריה השלישית של החותמים מה שאין זה מתאים למי שנחשב אצל הר"ש מקינון כגדול הדור. מלבד זאת: התשובות העוסקות בשטר המתנה, בהם משיב הרשב"א באריכות רבה, נכתבו כך נראה קודם פרשת לימוד החכמות שהתרחשה בסוף ימי חיי הרשב"א, והרי בתשובות של שטר המתנה נזכר אותו "גדול הדור" ר' יוסף כבר בברכת המתים. ואכ"מ.

סיכומו של דבר: השם ר' יוסף ב"ר בנבנשת היה שם מקובל ונפוץ בדורות ההם, ונקראו בו מספר חכמים ללא שהיה קשר כל שהוא ביניהם.

*

ז. חכמים שאינם חתומים בכתבי הפולמוס על לימוד החכמות וספרי היונים (להערה 32)

ראוי להעיר שאין תופעה זו מהווה בהכרח מקור להערכת זמן פטירת חכמים, שהרי הריטב"א איננו חתום גם הוא על אותם אגרות וכתבי החרם, על אף שהיה הוא בעת ההיא בחיים ובשיא פעילותו של כתיבת הפירושים לתלמוד¹⁰⁷. אם כי בקשר לכך יש להציע אפשרות שהריטב"א התגורר באותה עת בעיר המרוחקת ממרכזי ההתרחשויות וגם זה גרם להעדר השתתפותו הפעילה בפרשה. כדוגמא יש להזכיר מה שמשערים שהריטב"א התגורר זמן מסוים במקום לא ידוע בדרום ספרד (אולי בדרום קסטיליה)¹⁰⁸.

*

ה. על ספר יוחסין דפוס ראשון קושטא שב"ו (לפרק: דברי הספר יוחסין בעניני תולדות הרא"ה)

לא ראיתי שמדגישים זאת כראוי, אבל המו"ל ר' שמואל שולם כתב כמעט מחדש את הספר יוחסין, הוא שינה את הסגנון ברובו של הספר אם לא כולו, כך עולה מבדיקה שטחית של הספר המודפס והשוואתו לנוסח שבכתבי יד, וזאת מחוץ להשמטות ולהוספות בכמה מחלקי הספר שנעשו על ידי¹⁰⁹.

106 ע"י הרבנים סופר בסוף ספר כריתות הוצאת דברי סופרים ירושלים תשל"ה, פרקי תולדות מגדולי קינון זצ"ל עמ' 22 הערה 4. מרומז כעת אצל גורפינקל-חיבורים עמ' 14 הערה 26.

107 ראה חידושי הריטב"א למסכת עירובין מהד' מוה"ק במבוא ובפרט בעמ' 9 בסופו.

108 ראה מבוא שם בראש העמ' ; דוד-הריטב"א עמ' 341.

109 ראה דברים נכוחים (אבל לא מספיקים לדעתי) על עבודתו של המו"ל - בתחילת 'הקדמת המעריך' שבראש יוחסין-פיליפאווסקי; אברהם כהנא, ספרות ההיסטוריה הישראלית, ספר שני, ווארשה תרפ"ג,

*

מ. על ההוספות לספר יוחסין במהדורת קרקא ש"מ (להערה 46).

בראש הפרק המועתק ביוחסין שמקורו מיסוד עולם, מובאות כמה שורות הקדמה בשם רבינו הרמ"א¹¹⁰, משמעם שהרמ"א הוא שהעתיק את הפרק מיסוד עולם וגם הוסיף לו הגהות. גם ר' דוד גאנז תלמידו של הרמ"א, מצטט בספרו צמח דוד¹¹¹ מאותם שורות של הקדמה בשמו של הרמ"א.

יצויין: לאחר הפרק המדובר מובאת¹¹² רשימה נוספת של חכמי ישראל בדורות שונים, רשימה זו מורכבת מכמה מקורות ונוספו בתוכה דברי קישור, לפי המשך הדברים מן הרשימה הקודמת, יש להבין, שעריכת הרשימה השניה גם היא נעשתה בידי הרמ"א. ואכן לאחריה מובא פרק מסדר עולם זוטא עם הגהות ובצמח דוד מצטט את הגהות אלו בשם הרמ"א¹¹³.

בשער הספר נאמרו דברים הקשורים לענין¹¹⁴: 'ועוד נוסף עליו חידושים יפים: כגון פרק י"ח מהמאמר רביעי מספר יסוד עולם... עם הגהות שעשה והוסיף הגאון נר ישראל ור"מ מהר"ר משה איסרליש ז"ל. וסדר הגאונים והגדולים שהיו עד דורינו זה, כפי אשר מצאנו שהגיה בכתב ידו בספר יסוד עולם. ועוד¹¹⁵ איזה חידושים אשר מצאנו לקוטים בכתב יד שייכים לדברי הספר הזה. ולשלמות המלאכה נדפס סדר עולם זוטא, בתוספת פרטי השנים בכל פרט ופרט'¹¹⁶.

אפשרות סבירה היא, שהעתקת הרמ"א של פרקים אלו נועדה מלכתחילה לשלבם בהדפסת קרקא של הספר יוחסין, אלא שהרמ"א נפטר בשנת של"ב ואילו הספר נדפס

עמ' 84-86. פריימאנן-מבוא פרקים ד-ה מדבר על הוספות ר' שמואל שלם בתוך הספר ולא כל כך על עבודתו לאורך כולו. וראה: אגרת רב שרירא גאון, מהדורת ד"ר בנימין מנשה לוי, הקדמה דפים ט-י - על מעשים דומים של ר' שמואל שולם בההדרתו את אגרת רש"י; מאיר בניהו, שנתון המשפט העברי ח (תשמ"א) עמ' 75-76 - אודות תולדותיו של ר' שמואל שולם; מנחם בן ששון, בתוך: תרבות וחברה בתולדות ישראל בימי הביניים, מרכז שזר תשמ"ט, בעיקר בעמ' 162-165 - על עולמם הרוחני ואופי פעילותם של ר' שמואל שולם וחוגו (ושם ציונים נוספים).

110 ראש דף קנו ב (תקליטור אוצר החכמה בסרגל דף 157 ראש עמוד ימני / גירסה מעודכנת ובה שני עותקים: עמ' 296 או עמ' 312).

111 הקדמת חלק שני, מהדורת ברויאר עמ' 166.

112 דפים קסד א - קסה א.

113 צמח דוד מהד' הנ"ל עמ': 37, 40, 120 מצויין אצל ריינר-ישן עמ' 203 בסופו.

114 הוספנו כאן סימני פיסוק.

115 כאמור: רשימת גדולי ישראל המובאת לאחר הפרק מסדר עולם, מורכבת מכמה מקורות. ראה הערה חשובה בענין רשימה זו, ריינר-גדולי, עמ' 65 הערה 58.

116 המדפיסים אינם מציינים שגם חלק זה הוא מכתבי הרמ"א, אבל בצמח דוד הבין כן, כאמור בפנים.

כאמור רק בשנת ש"מ, גם המו"ל בדבריו בשער הספר לא רמז לכך¹¹⁷. נזכיר כי הועלה ערעור¹¹⁸ שמוזכרים באותן הוספות ספרים שנכתבו לאחר פטירת הרמ"א. מדובר אם כן בנושא הטעון בירור עדיין. מחוץ לעצם רשימות אלו - שעדיין לא הוהדרו ונתפרשו כראוי.

*

י. מקום לימודו של הרשב"א אצל רבותיו רבינו יונה והרמב"ן (להערה 96)
הרשב"א, בשונה מהרא"ה, היה מבני ברצלונה, ואולי עובדה זו היתה בין הגורמים לכך שרבינו יונה שימש כרבו המובהק יותר מאשר הרמב"ן (כידוע למצוי בכתבי הרשב"א), שבית מדרשו של רבינו יונה בשנים שבתחלת האלף השישי (וחלק מעשור הקודם) היה בברצלונה¹¹⁹.

לבד מלימודו אצל רבינו יונה, למד הרשב"א גם לפני הרמב"ן. הרב חיד"א כתב בשם הגדולים¹²⁰: "ואם ראה תראה דהרשב"א זמנין דכותב מורי רבינו יונה ומורנו הרמב"ן ומהם בח"ג סי' קי"א, היינו טעמא דרבינו יונה נתבקש בישיבה של מעלה בחיי הרמב"ן כו', ואחרי רבינו יונה איזה שנים שהיה הרמב"ן בקטלונא היה רב כולל ומשו"ה כותב הרשב"א מורנו הרמב"ן". אולם בפשטות ולפי העולה מכתבי הרשב"א ביחסו כלפי הרמב"ן, הרשב"א קיבל תורה (כפשוטו של המונח) בישיבתו של הרמב"ן. החיד"א עמדה לפני תשובת הרשב"א ח"ג סי' קיא: "וכן כתבו כל רבותי מורי ה"ר יונה גם מורנו הרמב"ן ז"ל", ופירשה החיד"א, שהרר"י היה מורהו האישי של הרשב"א, ואילו ביחס לרמב"ן כותב הרשב"א כמנהג חכמי הספרדים לננות 'מורינו' לחכם חשוב שבדור¹²¹. אך ישנם לפנינו תשובות לא מעטות של הרשב"א שכתוב בהם "מורי הרמב"ן" ואין סיבה להגיה את כולם בסימן הקיצור (מורי). ועוד בשו"ת הרשב"א ח"ב סי' רל: "ואחד מרבותי רב גדול ומובהק חבר ספר המצות" כו' ופירש שו"ת הריב"ש סי' יד שכוונת הרשב"א לרמב"ן וחיבורו השגות על סהמ"צ לרמב"ם¹²². ידועים עוד דברי הרשב"א בשו"ת ח"א סי' תקג: "כן היה אומר לנו הרמב"ן ז"ל כו', עוד היה אומר לנו כו', וילדות היתה בי והעזתי פני בו ודנתי לפניו" כו'. משמעות דברים אלו כדיון בין תלמיד צעיר לרבו ממש.

117 הר' אשר זיו, רבינו משה איסרליש, ניו יורק תשל"ב, עמ' קעז-קעה, עסק בעבודה זו של הרמ"א בפרופ' מה. וראה ניתוח מחודש של פעילות הרמ"א בקבצים אלו, אצל ריינר-ישן בעיקר בעמ' 205-201.

118 שטיינשניידר, מצוטט אצל פריימאן-מבוא פ"ה עמ' xx.

119 ראה ספטימוס-חסידות, ובפרט בעמ' 224 הערה 37.

120 מערכת גדולים אות י סי' צח.

121 ניתן לטעון שאין כוונת החיד"א אלא לומר שהרמב"ן מכונה בתשובת הרשב"א 'מורנו' מחמת היותו רבם גם של מקבלי המכתב בני ספרד. ודוחק.

122 מובא בספר יוחסין, ראה יוחסין-פיליפאוסקי עמ' 223 ד"ה הרשב"א.

במקומות נוספים כותב החיד"א כמקבל יותר את עובדת היותו של הרשב"א תלמידו של הרמב"ן: "הרשב"א תלמיד מובהק מרבינו יונה, וזמנין דלמד לפני הרמב"ן"¹²³; "ורבינו יונה היה רבו מובהק של הרשב"א, והרמב"ן היה גדול הדור ולמד קצת לפניו"¹²⁴. ראה גם 'סדר הפוסקים לר' עזריאל טרבוט': "הרשב"א קבל מהרמב"ן, ואולם רבו המובהק היה רבי יונה מטולטולה"¹²⁵.

אין ידיעות שהרמב"ן היגר באיזה זמן לברצלונה הבירה¹²⁶. קרוב לומר שהרשב"א יצא מעיר מולדתו ברצלונה ונסע לתקופת זמן לגירונה עירו של הרמב"ן ושם למד בישיבתו, כדבריו של הרשב"א בשו"ת ח"א סי' אלף יא: "וכן ראיתי בהיותי בגירונדה למורי החכם הרמב"ן ז"ל ולחכם רבי יונה ז"ל וכעין מעשה שלכם"¹²⁷. בזמן לא ידוע, עקר רבינו יונה מברצלונה ונסע לטולידו הרחוקה שבקסטיליה, ובזה נפרדו, יש להניח, רבינו יונה והרשב"א זה מזה. יתכן שהרשב"א החל ללמוד אצל הרמב"ן בגירונה לאחר עזיבת רבינו יונה את ברצלונה, אבל אין הצעה זו מוכרחת מצד הענין¹²⁸.

123 שם הגדולים מערכת גדולים אות ת סי' א.

124 שו"ת יוסף אומץ סי' קה ד"ה אחר; רוח חיים דרוש א ד"ה הגם הלום.

125 סיני כרך ע"ו (חורף תשל"ה) עמ' רנא.

126 'ויכוח הרמב"ן' המפורסם עם הגלחים התרחש בברצלונה, יש לשער מפני שהמלך היה נוכח בעת הויכוח ובית המלכות של קטלוניה היה בברצלונה. הרמב"ן נסע אם כן לצורך הויכוח מגירונה לברצלונה.

127 'החכם רבי יונה' המוזכר כאן הוא ר' יונה ב"ר יוסף - בן דודם של רבינו יונה ב"ר אברהם ושל הרמב"ן, ואכ"מ.

128 בענין יציאתו של רבינו יונה מברצלונה והגירתו לטולידו, מצער לראות את דברי תא-שמע-הנגלה, עמ' 70: 'בטולדו, שבה פעל רבינו יונה כראש ישיבה כבר בשנות הארבעים (שהרי ישיבתו פעלה במקביל עם זו של ר' מאיר הלוי אבולעפאי, אשר נפטר בשנת 1244)'. הוא חוזר וכותב דברים דומים בספר נוסף, תא-שמע-הספרות עמ' 21: 'חברו הדגול [של רבינו יונה], הזקן ממנו לימים, הלוא הוא ר' מאיר הלוי (הרמ"ה) אבולעפאי', ובעמ' 22: 'אין שום סימנים כי רבנו יונה השתמש בספרו של הרמ"ה, אף שאין ספק כי הכירו (תקופה מסוימת אף פעלו ישיבותיהם בשכונות קרובה בטולדו)' - אלו כמובן דברים מופרכים; כיצד מי שמקבל את תאריך הולדתו של הרשב"א לשנת 1235 בערך (תא-שמע-הספרות, עמ' 55, וזהו התאריך הרגיל במחקר), יכול לכתוב כי רבינו יונה עזב את קטלוניה כבר בתחילת שנות הארבעים - זאת לא אבין. וכי אימתי למד הרשב"א אצל רבו המובהק? לדברינו לעיל הערה 102 הרי שהרשב"א נולד סביב שנת 1227, ועדיין קשה לקבל שהוא סיים את לימודו אצל רבינו יונה בגיל כה צעיר. רבינו יונה עזב את ברצלונה בתקופה מאוחרת יותר, אולי בסוף שנות הארבעים או באיזה זמן במהלך שנות החמישים. שתי העדויות הקיימות בידינו על מאורעות לימוד התורה בטולידו במהלך המאה ה-13 מלמדות, שהרמ"ה ורבינו יונה פעלו בתקופות אחרות ולגמרי לא במקביל, ראה דברי ר' יצחק הישראלי, אצל: גלינסקי-הרא"ש, עמ' 418-419; ספר צדה לדרך לר' מנחם בן זרח, מהדורת ווארשה, בהקדמה עמ' 6. ראה גם ספטימיס-חסידות, עמ' 224 הערה 37, הכותב שאין לדעת אימתי עקר רבינו יונה מברצלונה לטולידו, אך משתמע כי הפעילות שלו בברצלונה נמשכה זמן ארוך. והוא מביא כדוגמא את פעילותו בלימוד עם הרשב"א ותלמידים נוספים.

המשך להערה 128: בעניין חלקו של רבינו יונה בפולמוס על לימוד הפילוסופיה והשלכותיו על היחס לספרי הרמב"ם

בדברי תא שמע שצוטטו כאן מסתתרת אמירה אירונית מצידו. הסכת ושמע: הדברים קשורים לאגרת מנכבד בשם ר' הלל (שישב בעת כתיבת האיגרת בעיר וירונה שבאיטליה), ובה תיאור נרחב אודות המחלוקת שהתלקחה בראשית העשור האחרון של האלף החמישי, בארצות צרפת וספרד, בנוגע ללימוד הפילוסופיה והמשכה ביחס ללימוד ספרי המדע והמורה של הרמב"ם ('מחלוקת הרמב"ם הראשונה'). האגרת המדוברת נדפסה ב'קובץ תשובות הרמב"ם ואגרותיו', לפסיא תרי"ט, חלק אגרות קנאות דפים יג, טו, א. המחלוקת ההיא, היו בה מצדה האחד ר' שלמה בן אברהם מן ההר עם תלמידיו רבינו יונה ור' דוד בן שאול, ומן הצד השני אנשים אחרים ששמם אינו נוגע כאן. לא ניכנס לפרשה בהרחבה, אלא נזכיר רק מה שנוגע לנו כאן: ר' הלל במכתבו מספר על דברים קשים ומכוערים שנעשו בצרפת מן הצד של ר' שלמה וחוגו כשבראשם עמד רבינו יונה (ח"ו), ועל כך שרבינו יונה התחרט לבסוף והתחייב ללכת על קברו של הרמב"ם בארץ ישראל ולבקש מחילה, לדברי ר' הלל, רבינו יונה איחר מלקיים את נדרו שנים רבות, וסופו שיצא לדרך במטרה להגיע לארץ ישראל, בדרכו הוא התמהמה בטולידו ושם בא (כביכול) על 'עונשו' בפטירתו הפתאומית והלא מכובדת. החוקר יצחק בער טען כנגד עיקרי הדברים המסופרים בפיו של ר' הלל, והאשימו בחוסר אמינות קיצונית. כמה חוקרים הסכימו עם בער, ראה לדוגמא שוחט-בידורים עמ' 33 בסופו. ברם תא שמע לא קיבל את דבריו של בער וכתב שיש להאמין בהרבה מהדברים שכתב ר' הלל. תא שמע מדגיש: 'אין לנו כל סיבה לפקפק בעובדות הביוגרפיות הנוגעות לרבינו יונה. את מאורעות טולידו, שלא אירעו בפניו, מתאר רבי הלל כ"דבר מפורסם לכל", ואיני רואה טעם לפקפק בדבריו... [ר' הלל] בוודאי היה משתדל בכל יכולתו לבל יטעה בפרטים ביוגרפיים-אישיים והיסטוריים הנוגעים לאיש מפורסם כרבינו יונה' (תא-שמע-כנסת עמ' 128-129 בהערה; תא-שמע-הספרות עמ' 28 בהערה). חוקרים המחפשים תואנות כנגד רבותינו וגם מעונינים להפוך בזכותו של הצד התומך בפילוסופיה הוא ה'ליברלי' וה'נאור' - שמחים לצטט את דעתו של תא שמע.

יש לציין שנושא זה עלה לחדשות בשנים האחרונות, בהקשר של השריפה שפרצה בתפלה הנקראת 'נוטרדאם' בעיר פאריס. לפי תיאורו של ר' הלל, שריפת ספרי הרמב"ם (לדבריו, בהכוונתו של רבינו יונה ח"ו) ולאחר מכן שריפת כ"ד הקרונות של ספרי הקודש ע"י הגלחים התרחשו בפאריס העתיקה, וחוקרים תיארו שמקום האירועים היה בסביבות אותו מקום של התפלה ההיא. בעקבות מאורע השריפה, שהזכיר למי שהזכיר על השריפות ההם, שוב צוטטו דברי ר' הלל ודעותיהם החלוקות של החוקרים בער ותא שמע.

ובכן: כדאי שנשים ליכנו לדברי ר' הלל (ואני משמיט דברים שנכתבו ואינם לכבודו של רבינו יונה): "וזה" יונה קבע ישיבתו בברצלונה... שאיחר את נדרו שנים רבות עד שכמעט נשכח ממנו. והלך לו [רבינו יונה] מן העיר ברצלונה] לעיר טולידו לא כדי לעבור משם וללכת על קבר רבינו [הרמב"ם בארץ ישראל, ולבקש מחילה], ובהיותו שם חברו עליו קהלות ספרד והפצירו מאד להתעכב בעיר שנה או שנתים ונתרצה להם וקבע לו

שם ישיבה גדולה... ומת פתאום". ר' הלל מספר שרבינו יונה עקר לטולידו שנים ספורות קודם פטירתו. והנה מתברר (כאמור בתחילת הערה זו) כי פרופ' תא שמע התיר לעצמו לכתוב (במרחק מספר עמודים מקביעתו הנחרצת אודות אמינותו של ר' הלל), שרבינו יונה עזב את ברצלונה וקבע את ישיבתו בטולידו בתחילת שנות הארבעים של המאה ה-13, הוא שהה אם כן בקסטיליה למעלה מעשרים שנה! (רבינו יונה נפטר בשנת ה' כ"ד, כמובא לעיל בפנים). לפתע תא שמע בעצמו דוחה בחוזק יד את דבריו של ר' הלל. (ר' הלל מספר, שהוא נשק את ידו של רבינו יונה ונתברך על-ידו בעת עזיבתו של רבינו יונה את ברצלונה, לענין זמן עזיבתו לא היה נצרך ר' הלל אפילו להגיע לשמועות מפורסמות לכל, ועדיין תא שמע איננו סומך עליו בענין זה).

לפי הבנתי, כוח הכתיבה של ר' הלל לא עצר בהגבלות שהטיל עליו תא שמע - גם אם נניח שרבינו יונה עקר מברצלונה לטולידו בשנותיו האחרונות כדברי ר' הלל, הרי רבינו יונה בפטירתו בשנת ה' כ"ד היה לפחות בגיל שבעים (כי אין ספק שהוא לא היה צעיר מן הרמב"ן, על שנת לידתו של הרמב"ן ראה לעיל הערה 91), אריכות ימים מכובדת בהחלט לפי מושגי הימים ההם, ואילו ר' הלל יודע כי "וכל אותם שהשגיוחו על נדרם נצולו ונכפר להם, ואותם שנתרשלו - תמו נכרתו ואבדו מתוך הקהל ולא נשאר למו שורש וענף".

אבל כל האמור עדיין אינו מבטא את מלוא כוחו של ר' הלל. לשם כך אנו נצרכים להעתיק קטעים רחבים יותר מאגרתו הנזכרת. ר' הלל כותב את איגרתו לידידו ברומא כדבריו המפורשים, הוא פונה לידידו בעקבות פעילותו של ר' שלמה 'הקטן' ברומא לגייס חתימות כנגד לימוד מורה הנבוכים ('מחלוקת הרמב"ם השניה'), והוא כותב כך (ואני מקמץ בהבאת דברים מכוערים): "אחי שאל נא לימים ראשונים ושנים קדמוניות, זה ששים שנה אשר התעוררו קצת מחכמי פרובינצא וקטלונייא על ספרי רבינו [הרמב"ם]... והוליכו עמהם כמה וכמה כרכים מספרי מדע ומורה והלכו אל צרפת [הצפונית] והלשינו את הכת האחרת לפני חכמי צרפת בדברי מינות וכפירה... והחליטו גזרתם לבער ספרי המורה והמדע בכל אשר ימצאו שם, וכל ההוגה בהם יחרם הוא וכל רכושו ויבדל מקהל הגולה. ולא היה דיים בזה אבל נתנו למאכולת אש לעיני השמש כל אותם הכרכים... ונשרפו הספרים ברחוב עיר פריש לעיני כל העם. וכל זה עשו ... ולהבוזות ספרי רבינו, ושלחו הנידויים והגזרות בכל קהילות פרובינצא... ועתה אשוב אל מה שנעשה בעיר פריש... ה' משמים השקיף ויקנא לכבוד רבינו הקדוש ולכבוד ספריו וישלח בקהלות צרפת חרון אפו וחמתו ולא נשא פנים לתורתו, ואל תתמה על זה לומר איך לא נשא פנים לאלף ומאתיים ספרי תלמוד ואגדה בעבור המורה והמדע... אחי אל תתמה האם השם יתברך ענש את תורת בני צרפת לכבוד רבינו משה ולא נשא פנים לספרי התלמוד שלהם וישקף עליהם בעמוד אש וענן עד שהרעיש עליהם כל הגלחות ואז נתחדשו הגזירות הגדולות. את הקהילות הרגו יותר מג' אלפים, ואת ספרי התלמוד שלהם כולם ניתנו לשריפה ולמאכולת אש... הנה האות והמופת, שלא הפסיקו מ' יום בין שריפת ספרי רבינו לשריפת ספרי התלמוד ובאותו מקום עצמו נשרפו כל הסדרים והפירושים

שנמצאו בפריש ונתערב אפר ספרי התלמוד באפר ספרי המדע והמורה כי עדיין היה האפר במקום. ודבר אמת וגלוי ומפורסם לכל העמים יהודים וגוים, ולאחר ידעו הכל כי דין שמים היה וממרום שלח אש על אשר שלחו יד בספרו הקדוש. והרב יונה הגדול מברצלונה זצ"ל היה ראש וקצין על כל אותם הרעות הגדולות שנעשו בצרפת. ואז נמס לבבו ולבב כל עוזריו, וקבל עליו ללכת ולהשתטח על קבר רבינו במנין עשרה ולבכות על קברו ז' ימים שימחול לו... ואם תשאלני איך ידעתי זה? בברצלונה ישבתי ג' שנים ושמשתי לפני מורי הר' יונה, והוא הצדיק ספר לי מפיו אות באות כאשר כתבתי לעיל ככל אשר עשה וכל אשר קרהו עד יום צאתו מברצלונה ללכת אל טוליטולא, ואני הייתי בברצלונה בנוסעו ונשקתי את ידו בעת הפרידה וברכני וכו'.

כעת נבחן את הדברים מן הצד הכרונולוגי שלהם: פעילותו של ר' שלמה 'הקטן' התקיימה באמצע שנות השמונים (ראה במצויין לעיל הערה 70), ואילו המחלוקת הראשונה על ספרי הרמב"ם בערה בתחילת שנות השלשים של המאה (ראה לדוגמא 'אגרות קנאות' הנ"ל דף ה כיצד במכתב מחודש אב תתקצ"ב מספרים אישים מספרד על החרמות שהיו זה עתה בצפון צרפת בקשר לספרי הרמב"ם). מדובר אם כן בפער של קרוב יותר לחמישים שנה, מאשר לשישים כדבריו של ר' הלל [רפאל קירכהיים הרפורמי הבחין בבעיה זו והוא תלה אותה כמובן בט"ס. הוא מקשה על דבר נוסף, ואעפ"כ מאמין - כמצופה - לדברי ר' הלל. ראה קובץ טעם זקנים, פרנקפורט תרט"ו, עמ' עג]. אבל אין זה מוקד טענותי אלא טענה אחרת:

לדברי ר' הלל, רבינו יונה עמד בראש הפעילות של מחנה ר' שלמה בצרפת הצפונית, פעילותו נשאה פרי בדמות החרם שיצא מידי החכמים של ארץ זו והוא מספר כי במהלך אותה סערה נשרפו ספרי הרמב"ם ובסמיכות להם ע"י הגלחים ספרי התלמוד של הארץ - אבל מה לעשות ששריפת ספרי התלמוד התרחשה בשנת 1242 היינו עשר שנים לאחר כתיב רבני צרפת וגזירתם. [מאורע שריפת כ"ד הקרונות בצרפת אירע בשנת ה' ב. לפנינו בשבלי הלקט סי' רסג: ה' ד. אך חוקרים מגיחים, ראה אורבך-בעה"ת עמ' 453-454; שוורצפוקס-יהודי עמ' 216-217. הטבח ביהודי צרפת המוזכר בדברי ר' הלל, אירע בקיץ 1236, ראה שוורצפוקס-יהודי עמ' 205-206].

זאת ועוד, רבינו יונה נפטר שלשים שנה ויותר מאז התעמולה שלו עם רבני צפון צרפת כנגד הפילוסופים, ואילו ר' הלל יודע לטעון שפטירתו בלטה כ'עונש' על מעשיו אלו!?

האמת היא, שספרי הרמב"ם מעולם לא נשרפו בצרפת הצפונית, הם נשרפו בפרובנס (דרום צרפת) ולא על ידי יהודים אלא על ידי נזירים פרנציסקנים להבדיל. ר' הלל הוא זה שעירבב בין השרפות, השריפה בצפון של ספרי התלמוד וזו שבדרום של ספרי הרמב"ם. המעיין במחקרים העוסקים בתולדות המחלוקת יבחין בדברים. ואכ"מ.

בחפשי במחקרים שנכתבו אודות המחלוקת ההיא, לא מצאתי למי שיעיר כראוי על הבעיות שהוזכרו [ש.ח. קוק, עיונים ומחקרים (הוצאת מוה"ק) ח"ב עמ' 172-173 לא

נגע בבעיה האמיתית, ולכן יכול היה לחשוב שיישב את דברי ר' הלל. דוקא תא שמע כנראה הבחין במשהו מזה ואלו דבריו (תא-שמע-כנסת, עמ' 111-112): 'על פי דברי עצמו [של ר' שלמה מן ההר, הוא] שלח לצרפת, מיד עם פרוץ הפולמוס בשנת 1232, את תלמידו רבנו יונה, וחברו עמו, כדי לנהל שם תעמולה אנטי-מיימונית. ועל פי סיפורו של ר' הלל מוירונה, שאני נוטה לקבלו ברוב דבריו, היה רבנו יונה שוב בצרפת, בשליחות דומה, בסוף שנות השלושים, והיה נוכח בפריס בשנת 1240 בשעת שרפת התלמוד. פרטים אלו משתלבים יפה בדמותו המלאה של רבנו יונה, ומתאימים היטב לידוע לנו על תולדותיו'.

כמה שיבושים ניתן לכתוב בקטע כה קצר?! (א). אין בידינו שום עדות מדברי ר' שלמה שהוא שלח את רבנו יונה לצפון צרפת בשנת ד' תתקצ"ב (אם כי הדבר כנראה התרחש, ראה שוחט-בירורים עמ' 30 הערה 22, אך אף אחד אינו מספר שגם חברו של ר' יונה, ר' דוד בן שאול, נסע לצפון צרפת); (ב). ר' שלמה טען וחזר וטען במכתבו המצוי בידינו שהוא מעולם לא דיבר כנגד הרמב"ם וספריו (אגרתו ב'קבוצת מכתבים בענייני המחלוקת ע"ד ספר המורה והמדע', במברג 1875, עמ' 50-53), ואילו תא שמע שם בפיו דברים כאילו הוא שלח את תלמידו לנהל תעמולה 'אנטי מיימונית' (אודות יחסו המורכב משהו של ר' שלמה כלפי ספרי הרמב"ם, ראה שוחט-בירורים עמ' 28-31); (ג). ר' הלל מעולם לא כתב שרבנו יונה נסע 'שוב' לצרפת, הוא מתאר נסיעה אחת בלבד של ר' יונה, שהיתה לדבריו האירוע המרכזי של פרשת המחלוקת, היא זאת שהביאה לגזירת רבני צפון צרפת, ובתוך אירועים אלו הוא שילב את סיפור שריפת התלמוד. הנוסח שתא שמע כתב בשמו של ר' הלל, נועד לטשטש את דבריו ולהצדיק מטענה מוכחת על דברים הנסתרים מן המציאות!; (ד). ת"ש כותב: 'היה רבנו יונה שוב בצרפת, בשליחות דומה, בסוף שנות השלושים' - בשליחותו של מי?, האם ישנם בידינו איזה ידיעות על פעילות כל שהיא של ר' שלמה מן ההר בשנים הללו?! דע, שכל החוקרים טוענים כי המחלוקת שפרצה בתחילת העשור נרגעה מהר וכי רבני צרפת חזרו בהם ממכתביהם החריפים ואכ"מ. (ה). שריפת התלמוד בפריס אירעה בקיץ שנת 1242, אבל תא שמע בחר להקדימה לשנת 1240 כדי 'לשלב' בקלות את רבינו יונה בפרשה (לדעתו, בשנת 1242 היה כבר רבינו יונה כרוך בנסיעה לקסטיליה הרחוקה, זוכרים?); (ו). הוא כותב: 'פרטים אלו משתלבים יפה בדמותו המלאה של רבנו יונה' - ה' ישמור, ר' הלל מספר דברים כה מכוערים בקשר לרבינו יונה, הם רחוקים מזרח ממערב מדמותו של רבינו יונה הניכרת מספריו הנוראים, כמו מדברי הרמב"ן עליו (שו"ת המיוחסות סי' רפד): 'איש אלוהים קדוש הוא הרב החסיד'. (ז). תא שמע כותב שסיפוריו (בשם ר' הלל) על מעשי רבינו יונה בצרפת 'מתאימים היטב לידוע לנו על תולדותיו' - לגמרי לא. לפי דברי ספטימוס-חסידות, עמ' 201 בסופו, פעילות המתנגדים לר' שלמה מן ההר ותלמידיו, עשויה היתה להביא על האחרונים סבל רב, עד שר' יונה ואחרים נאלצו עקב כך במהלך שנות השלושים, לעזוב את פרובנס ולחזור לקטלוניה (ארצו המקורית של ר' יונה שאותה עזב לפני שנים רבות). והנה מגיע תא שמע ומספר, כי בתחילת שנות הארבעים עסק ר' יונה עדיין בפרשה ההיא במלוא עוזו.

אוסף, שיתכן כי ר' הלל כתב מכתב פרטי לידידו ושלא לפרסום, אין להאשימו במה שמכתבו נשמר ברצון ה' בגנוזים, פורסם ונלמד על ידי חוקרים. תא שמע כותב כי ר' הלל 'בוודאי היה משתדל בכל יכולתו לבל יטעה בפרטים ביוגרפיים-אישיים והיסטוריים הנוגעים לאיש מפורסם כרבנו יונה' - על כך אומר, שר' הלל לא ראה צורך להשתדל לבל יטעה בכתיבתו במכתב פרטי הנכתב באיטליה, בו הוא מספר על מאורעות שאירעו יובל שנים מקודם בספרד. שמא הוא לא ציפה שמכותבו ידע עובדות אחרות, וניתן להבין את מהלך מחשבתו. שאלתי היא, כיצד תא שמע לא היה נזהר בכתיבתו, שנועדה מלכתחילה להתפרסם בדפוס לעיונם של הרבים?!

[בסיום הכתיבה, הגיעה לידי עבודת מחקר של יוסף ב' סרמונטה, ר' הלל בן שמואל מוירונא ומשנתו הפילוסופית, 'ירושלים תשכ"א. בעבודה זו נטען (ראה בתחילתה), כי ר' הלל נולד באיטליה למשפחה המושרשת היטב בארץ זו, ויש להטיל ספק רב אם הוא ביקר מעולם בספרד וממילא אם היה תלמידו של רבינו יונה בברצלונה. לפי חשבונותיו של סרמונטה, בכל אופן אין לקבל שר' הלל שהיה בתחילת שנות השישים בספרד (היינו שנים מספר לפני פטירתו של ר' יונה, כפי שעולה מסיפוריו) ובכלל בשנים ההם היה הוא כבר אדם באמצע חייו - למעלה מגיל 35 - ולא תלמיד לפני רבו! בעמ' 14-16 מתמקד סרמונטה בפרט בענייני איגרת זו, והוא מביא בשם אלבויגן שכתב במאמר לועזי על העירבוב הקיים באיגרת זו בין אירועים שהתרחשו בזמנים שונים. סרמונטה מנתח את המניעים לכתיבת האיגרת, לדעתו היא נכתבה לצורך פולמוס ציבורי והרושם הכללי שלה היה חשוב לכותבה יותר מן הפרטים. ואכ"מ. בחוברת תרביץ, כרך נב (תשמ"ג), עמ' 537 החליט הכותב שבכוחו ליישב את הסתירות לענין גילו של ר' הלל בתחילת שנות השישים, הוא טוען ש"בימי בחורותי" כדברי ר' הלל על זמן לימודו אצל רבינו יונה, יכול להתפרש על גיל 28-29. והבוחר יבחר. בכל אופן הוא מתעלם מטענתו של סרמונטה כי ר' הלל ישב כדיין בדין תורה נחשב ומחוץ לעירו ולארצו בשנת ה' ט"ו = 1255! ראה סדר קידושין ונישואין אחרי חתימת התלמוד (פריימן, מוה"ק) עמ' נד].

לסיום כמה פנינים נוספים מדברי תא שמע בנושא של רבינו יונה, תא-שמע-הספרות: בעמ' 21 הוא מביא את דבריו של אורבך על שינוי בדרך הלימוד שנתפתחה בישיבת איורא, 'את סיבת השינוי תלה פרופ' אורבך בשרפת התלמוד, שאירעה בצרפת סמוך לתקופה ההיא, וכתוצאה ממנה נתמעטו עותקי התלמוד שביד הלומדים'. הוא איננו עוצר ומקשה: שריפת התלמוד אירעה למצער בסוף ימיהם של האחים מאיורא (יש לשער לאחר פטירתם של המבוגרים מביניהם)!!; בעמ' 22 הוא כותב שאין ספק שבשעה שכתב רבינו יונה את ספרו ה'עליות' לבבא בתרא כבר כתב הרמב"ן את חידושי לאותה מסכת (מאין לו?!), ומיד בסמוך בעמ' 23 הוא כותב את ההיפך הגמור, שרבינו יונה היה הראשון בספרד שהשתמש באופן שיטתי בדברי התוספות, אף הוא קובע שהרמב"ן יצר את פרשנותו רק 'בדור הסמוך' לזמנו של רבינו יונה (בדרך זו הוא הולך בספרו תא-שמע-כנסת, עמ' 122: 'ואת ספרו של הרמב"ן בוודאי לא הכיר [רבינו יונה בזמן שכתב את ה'עליות' לבבא בתרא], כי טרם נתחבר'); כמה אופייניים לו דבריו בעמ' 22

כשלעצמם, הגובלים לפי הבנתי בדברי נבואה ממש: 'וגם את הרמב"ן לא הזכיר [רבינו יונה בספרו ה'עליות' לבבא בתרא], אף כי אין כל ספק כי כבר נתחברו אז חידושי הרמב"ן לבבא בתרא... לעומת זאת, השפעתו של רבינו יונה - בעל פה כנראה - על חידושי הרמב"ן אינה מוטלת בספק, אף שהרמב"ן לא הזכירו בשמו'. תא שמע יודע לספר שהרמב"ן קיבל בעל פה מרבינו יונה בענייני מסכת בבא בתרא...; בעמ' 28 הוא מתאר איך שהחיבור תלמידי רבינו יונה לברכות מביא הרבה מפסקי הרמב"ם (בשונה מספר העליות לב"ב), וכותב: 'אפשר מאוד כי גם מפנה זה קשור בתקופת כתיבתו המאוחרת, היינו תקופת טולדו', והוא מביא מדברי ר' הלל מוירונה אודות רבינו יונה לאחר שקבע ישיבתו בברצלונה 'בכל הלכה היה מזכיר מחיבור רבנו משה, ואמר: ורבנו משה כתב כך וכך בחיבוריו, ונראין לו דבריו, ולא חלק עוד על סברותיו'. לדברי ר' הלל השינוי ביחסו של רבינו יונה לרמב"ם וחיבורו, הופיע בכל עוצמתו כבר בישיבתו בברצלונה ומדוע תא שמע מחליט שדוקא בטולידו נוצרה הדרך החדשה של רבינו יונה?!

נוסיף בענין כה חשוב זה: בפירוש תלמידי ר"י לברכות מובאים כמה מחלוקות על הרמב"ם כשביניהם כאלו המפורשים שהחולק הוא מורו, ראה רי"ף ברכות מהד' עוז והדר עמ' כ-כא לענין ברכת הלל בר"ח בציבור, עמ' מג-מד ד"ה והרי"ף (ואילך), עמ' מד ד"ה ור"מ, עמ' נח ד"ה ומתוך, עמ' צז. גם אלו שלא נכתבו בשם המורה רגילים להיות נלמדים כדברי רבינו יונה עצמו, כידוע. ובכלל, התלמיד המובהק לא היה חולק על הרמב"ם באם היה רבו נזהר מכך.

דומני באשר לסיפוריו של ר' הלל אודות רבינו יונה ש'עשה תשובה' במה שדיבר כנגד הרמב"ם וקיבל על עצמו מעתה ואילך שלא לחלוק על הרמב"ם, ובכל הלכה שהיה מלמד היה מזכיר את דעת הרמב"ם ומאשר את דבריו - שסיפורים אלו מסופרים גם בין יראי השם מרבנים לתלמידים. אל מי שמסוגל לשמוע דעות חדשות, אומר כך: פירוש תלמידי רבינו יונה לברכות נכתב לפי המקובל וגם נראה, על-ידי תלמיד מתקופת טולידו, שהיא תקופת חייו האחרונה של רבינו יונה, וכיון שבפירוש זה אין שום סימנים להנהגה המסופרת, ואדרבא. הרי שקרוב להסיק כי הסיפורים הנזכרים לא היו במציאות ולא נבראו. נכון שבפירוש תר"י לברכות מובאים פסקי הרמב"ם יותר פעמים מאשר בעליות לבבא בתרא, אך יש לייחס זאת לשנים הרבות שחלפו בין חיבורם של שני הספרים, ככל שעברו השנים הלך והתקבל ספרו של הרמב"ם ונכנס לתוך מסגרת הלימוד והפסיקה. מדובר בתהליך טבעי ורגיל לספר חדש. אבל אין צורך להחליט שמדובר היה בתהליך שתחילתו התנגדות ואחר כך שינוי 'דרסטי' מצד איזה מאורע 'שמימי'.

מה גם, שהמאמין לסיפורים ההם עליו לקבל שרבינו יונה הנהיג בצעירותו מלחמה כנגד כמה מספרי הרמב"ם, דבר שאין לנו שום סיבה לחשוב שאירע במציאות (כפי שטען מדם ליבו רבו המובהק ר"ש מן ההר), נקל להבין כי אין לייחס לרבינו יונה מעשה שכזה על יסוד מי שאמינות סיפוריו רחוקה מלהיות ברורה. וה' היודע ועד. וראה תורה שלמה כרך ב עמ' שע בהערה.

ביבליוגרפיה

- אורבך-בעה"ת = אפרים א. אורבך, בעלי התוספות, מוסד ביאליק (הדפסת תשנ"ו), ב' כרכים.
- אילן-טולידו = Nahem Ilan, The Cultural Background of the Jewish Community in Toledo at the Turn of the Thirteenth-Fourteenth Centuries, Hispania Judaica Bulletin, vol. 3 (2000) pp 65-95.
- בער-טודרוס = יצחק בער, טודרוס בן יהודה הלוי וזמנו, ציון, כרך א (תרצ"ז), חוברת ב, עמ' 19-55.
- בער-תולדות = יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, תל אביב, עם עובד, מהדורה שניה (1965 ואילך).
- בר-תקוה-סוגות = בנימין בר תקוה, סוגות וסוגיות בפיוט הפרובנסלי והקטלוני, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב, באר שבע תשס"ט.
- גורפינקל-חיבורים = אלי גורפינקל, שני חיבורים על תחיית המתים, אוני' בר אילן, רמת גן תשע"ח.
- גלינסקי-הרא"ש = יהודא דוב גלינסקי, הרא"ש האשכנזי בספרד: תוספות הרא"ש, פסקי הרא"ש, ישיבת הרא"ש, תרביץ, כרך עד, חוברת ג (תשס"ה), עמ' 389-421.
- גרוס-גליה = Henri Gross, Gallia Judaica, Paris 1897.
- גרץ-תולדות = גרץ-שפר, דברי ימי ישראל ח"ה.
- דוד-הריטב"א = David Abraham, R. Yom Tov Asbili, one of the prominent disciples of R. Solomon Ibn Adrat in Barcelona in the 14th century, Ibéria Judaica 5 (2013), pp 141-146.
- דוד-יוחסין = אברהם דוד, בין ספר יוחסין לשלשלת הקבלה ב"סדר הרבנים" מימי הביניים, עלי ספר כט (שבט תש"ף), עמ' 29-41.
- דוד-כרוניקות = שתי כרוניקות עבריות מדור גירוש ספרד, הוצאת מרכז זלמן שזר, ירושלים תשל"ט, מבוא מאת אברהם דוד.
- הבלין-רשב"א = תשובות שאלות להרשב"א דפוס ראשון רומא ר"ל לערך, דברי מבוא מאת שלמה זלמן הבלין, הוצאת בית הספרים ... תשל"ז.
- הורביץ-הרא"ה = הרב אלעזר הורביץ, קטע גניזה מפירוש הרא"ה למסכת ברכות, מקבציאל קובץ חידושי תורה, ישיבת אהבת שלום, כרך ל"ח (טבת תשע"ב), עמ' ח-יב.
- ויזל-הפירוש = ערן ויזל, הפירוש המיוחס לרש"י לספר דברי הימים, הוצאת מאגנס, ירושלים תש"ע.

יהלום-גירונה = שלם יהלום, בין גירונה לנרבונה, מכון בן-צבי, ירושלים תשע"ג.

יוחסין-פילפאוסקי = ספר יוחסין השלם מהדורת פילפאוסקי (תרי"ז \ 1857 ואילך).

יעקבי-גירונה = Leor Jacobi, Revelation in Girona: Lost Literature from the "Jerusalem of Catalonia", European Genizah; Newly Discovered Hebrew Binding Fragments in Context; European Genizah Texts and Studies, Volume 5, Boston; Brill, 2020, pp. 168-184.

יעקבי-תל'הרשב"א = הרב ליאור יעקבי, קטעים מתלמיד הרשב"א לכיצד מברכין, ישורון מאסף תורני, כרך לב (ניסן תשע"ב), עמ' סג-פו.

ישורון-הרא"ה = הרב חיים אליעזר אשכנזי, חקר ועיון בספרי ראשונים (ד), על חידושי הרא"ה למסכת ביצה, ישורון מאסף תורני, כרך מ (פורים תשע"ט), עמ' התקכח-תתקמט.

ליפשיץ-מוריה = הרב יעקב ליפשיץ, בשדה ספר: חידושי רבינו דוד, מוריה שנה ח סיון תשל"ח, עמ' פד-פח.

נויבאוויר-הפייטן = נויבאוויר במאמרו: הפייטן ר' פנחס הלוי, MGWJ כרך 20 (1861) עמ' 459-455.

סדר-הקבלה = סדר הקבלה לרבינו מנחם המאירי, עם מבוא... הערות וביאורים... מאת שלמה זלמן הבלין, מכון אופק, ירושלים תשס"ו (ועוד).

ספטימוס-חסידות = Bernard Septimus, Piety and Power in Thirteenth-Century Catalonia, Studies in Medieval Jewish History and Literature. Harvard University Press (1979). pp. 197-230.

עמנואל-דפים = שמחה עמנואל, דפים מפנקס הלכה של עולה רגל במאה השלש עשרה, גנוזי קדם, שנתון לחקר הגניזה, כרך ז תשע"א, מכון בן-צבי.

עמנואל-כתבי = שמחה עמנואל, כתבי היד של תשובות הרשב"א שבידי חכמי המאות החמש עשרה - התשע עשרה. מאמר, מצוי בתקליטור אוצר החכמה.

עמנואל-עכו = שמחה עמנואל, ממזרח שמש עד מבוא, תשובות הרשב"א לחכמי עכו, תרביץ, כרך פג, חוברת ג (תשע"ה), עמ' 489-465.

עסיס-תור = Yom Tov Assis, The golden age of Aragonese Jewry: community and society in the Crown of Aragon, 1213-1327; London: Littman Library of Jewish Civilization, 1997.

פלאי-תל'הרשב"א = הרב אליהו פלאי, פירוש תלמיד הרשב"א לרי"ף מסכת ראש השנה, קובץ חצי גבורים מאסף תורני, כרך ח (אלול תשע"ה), עמ' נו-עה.

פליישר-תולדות = עזרא פליישר, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, הוצאת מאגנס, ירושלים תשנ"ז.

פקדת-הלויים = ספר פקדת הלויים, פירוש הלכות רב אלפס על מסכת ברכות ותענית לרבנו אהרן בר רבי יוסף הלוי, מאינץ תרל"ד, בראשו: הקדמת המפרש למסכת ברכות (הוא הר"ר שמחה באמבערגער).

פריימאנן-מבוא = אברהם חיים פריימאנן מבוא לספר יוחסין השלם מהדורת פיליפאוסקי (במהדורות מאוחרות מזו של תרי"ז).

קנרפוגל-החינוך = אפרים קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, ספרית הילל בן חיים הוצאת הקיבוץ המאוחד (2003).

קנרפוגל-פרשנות = אפרים קנרפוגל, פירושי התורה לר' משה מקוצי ופרשנות המקרא בצפון צרפת במאה השתים-עשרה והשלש-עשרה, בתוך ספר: דברי חכמים וחידותם... ספר יובל לכבוד חננאל מאק, הוצאת כרמל, ירושלים 2019, עמ' 375-396.

רוט-גניזה = Pinchas Roth, On Some Rabbinic Fragments from the European Genizah, *Materia Judaica* 10(2) (2005): 305-312.

רוט-הנשיא = Pinchas Roth, The Nasi, the Judge and the Hostages: Loans and Oaths in Thirteenth-Century Narbonne דיני ישראל; שנתון לחקר המשפט העברי, כרך ל"ג (תש"פ) עמ' 99-136.

רוט-חכמי = פנחס רוט, חכמי פרובנס המאוחרים - הלכה ופוסקי הלכה בדרום צרפת 1215-1348 (ע"ד), ירושלים סיון תשע"ב.

רוט-רר"ב = Pinchas Roth, New Light on Rabbi Reuben ben Hayyim, *Revue des Etudes Juives* 173,3-4 (2014) pp. 371-380.

ריינר-אבן = אברהם (רמי) ריינר, אבן שכתוב עליה: תוארי הנפטרים על מצבות בית העלמין בוויירצבורג 1147-1346, תרביץ, כרך עח, חוברת א (תשס"ט), עמ' 123-152.

ריינר-גדולי = אלחנן ריינר, 'אשר כל גדולי הארץ הזאת הם תלמידיו, ר' יעקב פולק - ראש וראשון לחכמי קרקוב', בתוך: קראקא, קז'ימ'ז', קרקוב, מחקרים בתולדות יהודי קרקוב, המכון לחקר התפוצות, אוניברסיטת תל-אביב תשס"א, עמ' 43-68.

ריינר-ישן = אלחנן ריינר, ישן מפני חדש - על תמורות בתוכני לימוד בישיבות פולין במאה הט"ז וישיבתו של רמ"א בקרקוב, בתוך: זכר דבר לעבדך (תשס"ז), עמ' 183-206.

ריינר-עליה = אלחנן ריינר, עליה ועליה לרגל לארץ ישראל 1099-1517 (ע"ד), ירושלים אדר תשמ"ח.

רנאן-מחברים = Ernest Renan, Les écrivains juifs français du quatorzième siècle, in: *Histoire Littéraire de la France*, vol. 31, Paris 1893.

רנאן-רבנים = Ernest Renan, Les rabbins français du commencement du quatorzième siècle, in: Histoire Littéraire de la France, vol. 27, Paris 1877.

רנייה-ארגון = Jean Régné, History of the Jews in Aragon: regesta and documents, 1213-1327; edited and annotated by Yom Tov Assis ... Jerusalem, Magnes Press, Hebrew University, 1978.

שוורצפוקס-יהודי = שמעון שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, ספריית הילל בן חיים הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001.

שוחט-בירורים = עזריאל שוחט, בירורים בפרשת הפולמוס הראשון על ספרי הרמב"ם, ציון, כרך לו, חוברת א (תשל"א), עמ' 27-60.

שושנה-מבוא = חידושי רבינו דוד בר ראובן בונפיד על מסכת פסחים, עם מבוא... מאת אברהם... שושנה, מכון ירושלים, תשנ"ז (ועוד).

תא-שמע-הנגלה = ישראל מ' תא-שמע, הנגלה שבנסתר, ספריית הילל בן חיים הוצאת הקיבוץ המאוחד, 2001.

תא-שמע-הספרות = ישראל מ' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד חלק שני, מהדורה שניה מתוקנת, מאגנס תשס"ד.

תא-שמע-כנסת = ישראל מ' תא-שמע, כנסת מחקרים כרך ב, הוצאת מוסד ביאליק תשס"ד.

תא-שמע-רז"ה = ישראל מ' תא שמע, רבי זרחיה הלוי - בעל המאור ובני חוגו, מוה"ק תשנ"ג.